ספר

גרינדינג

ספר

גרייד ינג

ערך ולקט

יהודה (ליביש) מארגל

הוצא בהשתתפותם של יוצאי קהילת גרייזינג

תשמ״א — 1981

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

הכתובת :

יהודה מארגל
רח' דרך חיפה 23
תל אביב
ישראל

Yehuda Margel
Derech Haifa No. 23
Tel-Aviv
Israel

כי דם עבדיו יקום
ונקם ישיב לצריו
וכפר אדמתו עמו.
(דברים ל"ב, מ"ג)

תוכן הספר

דבר העורך / יהודה (ליביש) מארגל 7
לקורות ק"ק גריידינג / ליביש מארגל 9
תאור גריידינג ב"עברי אנכי" / זאב גראבשינד 13
ספוח גליציה לאוסטריה / יהודה מארגל 15
עירנו גריידינג ב"מצפה" / יהודה מארגל 19
המלחמה העולמית הראשונה 1914 / י. מארגל 25
כתבה ב"המסלה" 1923 / מ. סלסול — מאיר קרויז 29
קטעים נבחרים מיומני תרפ"ה—תרפ"ז י. מ. 30
האוכלוסיה בגריידינג / י. מ. 34
קטעי מכתבים מבני משפחתי ערב השואה 35
מכתב מ"יד ושם" 36
קטעי מכתבים מאחותי הקטנה שינדאלי (יפה) מ־1936—1940 37
זכרונות על מבצע העפלה לא"י ע"י צעירי גריידינג / אליעזר בן יעקב . . . 40
בתי־כנסיות, קלויזים ושוהלכלך / י. מארגל — אליעזר בן יעקב (קמפל) . . . 42
מרבני גריידינג / י. מארגל 55
מגידי גריידינג / י. מארגל 62
זוטא מהסופר י. פרל על גריידינג / י. מארגל 63
מכתב מהארכיון הכללי לתולדות ישראל 64
"יד ושם" עדותו של פתחיה הוכברג ז"ל בפולנית, תרגם דב פרוכטמן . . . 67
"יד ושם" עדותה של רייצפלד רייזל, מראיין ליביש מארגל 79
"יד ושם" עדותו של משה פרדר ז"ל על מחנה עבודה בבית שכטר /
מראיין י. מרגל 87
מכתב מ"יד ושם" 88
"יד ושם", עדותו של פ. הוכברג ז"ל / תרגום מיידיש י. מרגל 89
עדותו של מ. טרוי 91
"יד ושם", עדותו של אהרן קלאהר ממושצ'יסק 92
"דער טאג" ניר־יורק 15.2 1946 הרבי מפרוכניק מספר מימי השואה בגריידינג /
מ. א. גער 93
יצחק מאנדל דערציילט פון זיך און זיין ברודער אבטשי ז"ל 97
"פלאקס שטימע" ווארשע מס' 25 (471) משפט 2 הרוצחים שוויטענקא
ישראל ראזענבערג 103
יזכור, ההנצחות ורשימת קדושי גריידינג 111
קצור קורות ק"ק גריידינג באנגלית, תורגם ע"י רבקה מרגל . . . . . .

זכרון נצח

לקהילת גרודק־יגלונסקי
(גרייזינג)

שעלתה בלהבות השואה

בשנים תרצ"ט — תש"ג
(1939—1943)

לוח הזכרון במרתף השואה

הר־ציון — ירושלים

דבר העורך

אני יצחק יהודה מארגל בן שלמה זלמן, עומד שחוח, נרעש ונפחד כש"צ בימים־נוראים, באמרו תפילת "הנני העני ממעש". האם אני כדאי והגון להציב ציון לקדושי עירנו גריידינג?

קנאתי לעיר מולדתי קנאה גדולה ועזה. בניה שכחוה ולא הציבו לה יד בספריות בישראל ובתפוצות, ובמקום שאין אנשים השתדל להיות איש. לכן ערבתי את לבי לגשת לעבודת ההנצחה הקדושה.

לקטתי את עצמותיהן היבשות של בני משפחתי ועירי אשר בתוכם ישבתי עד יום עליתי ארצה בסערה. המלאכה רבה ולמעלה מיכלתי. אזרתי עוז וקבלתי עלי מעמסה הראויה לבצוע ע"י צות אנשים. לכן, בהשיגי שמץ מנהו מבלי לחבוק זרועות עולם, דיני.

תפלתי שיסולקו מכשולים ואבני־נגף מדרכי עבודתי, ויגער בשטן לבל ישטיננני. בלי שום פניות וכונות זרות נערכתי לעבודת ההנצחה, והכל לשם שמים.

פניתי לרבים על־מנת שיושיטו לי יד תומכת, ולצערי לא נעניתי. גם ערכתי בקשה בשפה הרוסית למועצה ולראשי עיר הקברים הורודוק (גריידינג), להמציא לנו חומר הסטורי או צלומי מצבות ושרידים אחרים מעירנו, ולא נעניתי. שמעו נא, גוזלי ירושת אבותינו, לשוא תטשטשו את עקבות יצירתנו ועברנו בגריידינג. הד מכתבי זה לגריידינג יגיע לידי בודדים אניני נפש ובעלי שאר רוח, והם יעוררו אתכם משלותכם.

סליחה ומחילה מכם קדושי וצדיקי עירנו על החסר והבלתי מושלם בעבודתי, המקום ימלא את חסרונכם. ואתם ידידי שרידי גריידינג, כל עוד אנו בין המהלכים, אנא, אספו את בניכם, נכדיכם וניניכם, ביום זכרון לקדושינו, ועינו בספר הגלעד. קראו לפניהם את הנסתר והנסתם בין השיטין, והשלימו להם הכל.

לא תמה ולא נשלמה מגילת הטרגדיה של עמנו. והמרבה לספר ולזכור הרי זה משובח ונשכר. עמלק ושותפיו עדין נושאים ראשיהם בחוצות העמים.

אני מביע תודה לרעיתי רבקה, לגיסתי רבקה, ואחי דב, שנתנו ידם להופעת הגלעד. הערכה מיוחדת ותודה לידידי אברהם הפטלר על עזרתו הנאמנה. תודה לכ' הרב י. א. ליעבעס שליט"א, שהמריץ אותי להציב מצבה לקדושי גריידינג. הריני רואה את כב' הרב כשר המסכים המעריך את יוזמתי.

יהודה מארגל

לייביש מארגל — לקורות גריידינג

העיר גריידינג בגליציה המזרחית (גרודק־יגיללונסקי — בפולנית) סמוכה ללבוב. בשנת 1213 ידועה גריידינג כעיר מבוצרת. יאדויגה מלכת פולין כבשה בלי התנגדות את ערי גליציה. יאדויגה שלחה שליחים מעיר גריידינג ללבוב ודרשה ממנה כניעה. אחר משא־ומתן נכנסה יאדויגה ללבוב והעניקה שויון לכל הלאומים והדתות. ב־1386 נשא הנסיך וולאדיסלב יאגיללו הליטאי את יאדויגה מלכת פולין לאשה והכתר למלך פולין.

העיר גריידינג, שהיתה קהילה חשובה ברוסיה האדומה המכונה בשטרי כתובות וגיטין הורודוק על נהר ורסיצה נקראה מאז גרודק יגיללונסקי ע״ש הנסיך הגדול וולאדיסלאב יאגיללו. לפי האגדה הפולנית בילה הזוג המלכותי את ירח הדבש בגרודק. ב־1419 בנה וו. יאגיללו בגרודק ארמון ובית תפילה לפרנציסקנים. הנסיך יאגיללו חזר מכנס הסים בקורצ׳ין ברוסיה האדומה, בדרך נכנס כמנהג הימים ההם לצוד ביערות. שרר אז קור עז. וו. יאגיללו הצטנן ומת בגרודק ביום ב׳ הקדוש ב־1434. קברו את לבו בקיר בית התפלה של הפרנציסקנים. אנדרטת המלך וו. יאגיללו לבוש בבגדי שרד וחרבו שלופה, עמדה באמצע השוק בגריידינג. במלחמת העולם השניה נהרסה האנדרטה של וו. יאגיללו בידי הנאצים הגרמנים.

ב־1440—1448 חי בגריידינג המוכסן היהודי שכנא. ב־1452 רשום בפנקס העיר המוכסן נטע (נתקו) חוכר המסים בלבוב ובגריידינג. ב־74—1466 חי בגריידינג המוכסן שמשון. ב־1469 חדש קזימיש יאגללונצ׳יק את הזכויות לכל התושבים. ב־1537 החריבו הטטרים את גריידינג. המלך הפולני זיגמונד 1 פקד על מושל העיר גריידינג לבצר את העיר ולארגן את הגנתה.

במאה ה־16 נתנה ליהודים אוטונומיה, החל משלטון הקהילה, וועד ארבע ארצות שקבע תקנות. המרכז לאוטונומיה של היהודים התקיים עד 1764. בשנת 1550 זכה המלך הפולני זיגמונד אוגוסט

את יהודי גריידינג בזכויות. ב־1611 נשרפה גריידינג והארמון נחרב. הסים הפולני פונה לסטרוסטה משקובסקי שיבצר את העיר ואת הארמון. משנים 1648 ואילך שרר משבר בפולין, הנגודים בין המעמדות עודדו את הקוזקים, טטרים והידמקים שיתנפלו על ישובים יהודים בגליציה. ב־1655 נצח בוגדן חמילניצקי בסביבת גריידינג את הצבא הפולני, בפקודו של סטאניסלאב פוטוצקי. בשנת 1662 נשרפה גריידינג ע״י הטטרים. המלך יאן קזימיר נשא ונתן עם הטטרים ולבסוף הכניעו הפולנים את הטטרים והיתה קצת מנוחה ליהודים. גם המלך ווישניבצקי הגן על היהודים. ב־1680 בנה הסטרוסטה יאן גינסקי מחדש את

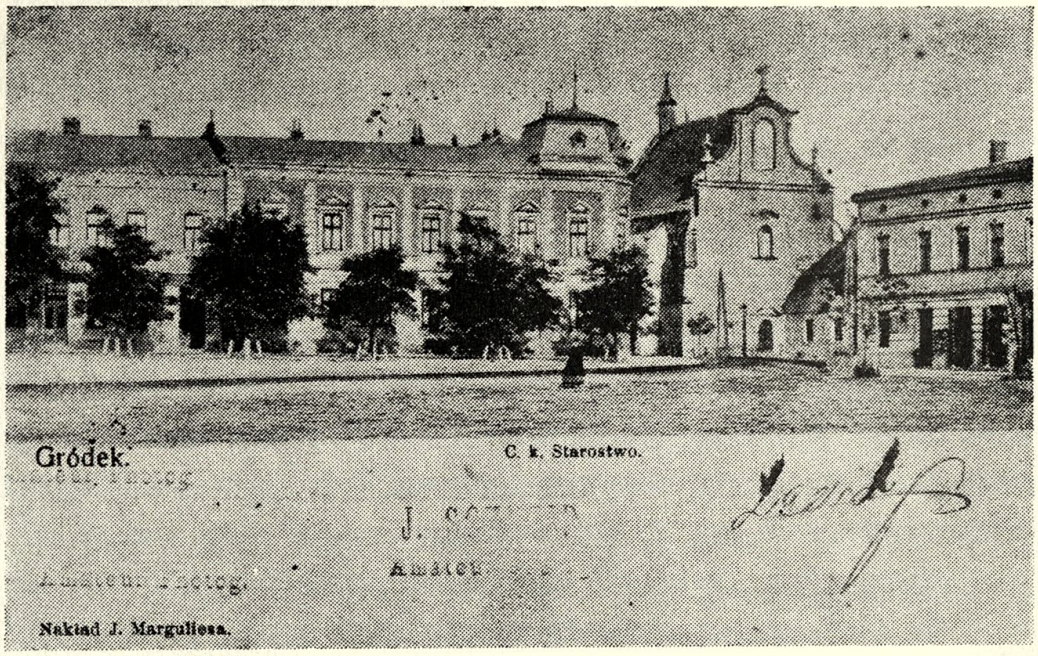

העיר גרודק יגללונסקי (גריידינג)

1) הסטרוסטה, 2) העיריה, 3) השוק, הרינק, 4) אנדרטת המלך יגיללו, 5) רחובות העיר

העיר גריידינג. הוא הרשה למספר רב יותר של יהודים להתיישב ע״י הנהר ורשיצה. היהודים בנו להם בית־כנסת. בעיר היהודית עמדו על תלם 62 בתים. יהודי גריידינג זכרו לטובה את מיטיבם. לאות הוקרה כלפיו קראו לשכונתם בשמו של הסטרוסטה גנין.

בשנת 1684 אשר מחדש המלך הפולני יאן סוביסקי את זכויות היהודים בגריידינג. בתקופת אוגוסט ה־3 (1734—1763) נמשכה ההתדרדרות בפולין בגלל צרת ההידמקים ומלחמת הקהלות היהודיות נגד עלילות שקר. בשנת 1756 בזמנו של הפרנס דד״א ר׳ בעריש באבאד, שחלק מס גלגולת בין הקהלות, התלונן שר העיר של גריידינג בפני סגן אוצר הממשלה על ועד הגלילי שהטיל על יהודי גריידינג מס־גלגולת סכומים גדולים מדי. (ספר ברודי עמ׳ 42). בשנת 1757 מוסר המלך אוגוסט ה־3 את העיר גריידינג לאיזבלה מהומצי מלחובסקי (קנצלרית במלכות), כמו־כן מסר לה גם כן את השכונה היהודית ״גנין״.

גרודק סטרוסטבו (בית המושל)

גלויה שנדפסה ע״י י. מארגוליעס

בעת ההיא קמה צרה בעדת ישראל בבחינת ״מהרסיך ומחריביך ממך יצאו״. כת הפרנקיסטים שאפה לפרוץ פרץ בחומת היהדות. יעקב פרנק העז לומר שהתלמוד מלא כזבים. הוא פגע גם בסתרי תורה, חשב ורצה למזג ולשלב את הקבלה עם הנצרות. הפרנקיים העמידו את עצמם בחסותו של ההגמון דמבובסקי. היהודים הוזמנו לוכוח פעמים מספר לפני דינה של הכנסיה הנוצרית. ברשימת הרבנים והפרנסים לוכוחים

בקמינץ שנת 1757 (תקי"ח) היו גם רבנים מגריידינג : 1) הרב ר' חיים ב"ר אברהם 2) הרב יהודה ב"ר נתן 3) הרב דוד ב"ר נתן מגריידינג.

כאשר ראו היהודים שסר צל הכמרים הנוצרים מעל כת הפרנקיים, התחילו לרדוף אותם. יעקב פרנק ומקצת מרעיו יצאו לתורקיה. חכמי קוסטנטינא יצאו בחרם חמור על היהודים שלא ידברו עם הפרנקיים מטוב ועד רע. בשנת 1765 נמצאו בעיר גריידינג המבוצרת 798 יהודים. בימי סטאניסלאב אוגוסט 1764—1789 נערכה חלוקתה של פולין. רוב היהודים נפלו בחלקם של אוסטריה ורוסיה.

תאור גריידינג ב"עברי אנכי"

בעתון "עברי אנכי" שהופיע בבראדי בח' מנ"א התרל"ג ; 1 אוג' 1873, מתאר זאב גראבשייד חתנו של ראש הקהילה מנחם כהן את עירנו גריידינג.

"עירי עיר מגורי, עיר אשר דומיה שוררת בתוכה, והטבע שת הדר לה בגנים עדינים אשר יעלו רוח צח וריח נחוח מכוסות הפרחים וגביעי השושנים ויתנו קטורת באף כל עובר, היא עיר גריידינג הקטנה ככף איש ומלאה מברכת שמים, למען ישמח לבם ויגל כבודם. בעירנו יש רחוב הנקרא "רחוב הנוצרים" ורק בשם לבדו, כי באמת כיהודים כנוצרים יגורו שמה בשאנן ושקט, באין מפחיד ומפריע. הבתים בנויים לתלפיות, אולם מה נחמד אף נעים שבת אחים גם יחד !. לא רחוק מרחוב ההוא תראה בתים נחמדים עם עליות מרוחות, הוא רחוב היהודים, כשמו כן תהילתו, כי רק יהודים יגורו וישכנו בתוכו, איש תחת מסחרו, קול נוגש לא נשמע, האהבה והידידות מצאה לה קן בתוכם ואין רע במגורם, לחם עצלות לא יאכלו כי רבים מהמה עושים מלאכה. ומה נהדר הוא לראות איך מבין הבתים האלו יתנוצץ בנין נחמד כמגדל הלבנון, בית כולו אומר כבוד, בית אשר ימשוך עליו את עין רואי, הוא בית אל, בית המדרש אשר בנה אדונינו, מורינו ורבינו הגאון המפורסם כש"ת מוה"ר יצחק יהושע קליגער עם נדיבי עירנו אשר הרימו תרומה לד'. בבית הזה תמצא ספרים מספרים שונים, בחורים נחמדים הוגים בתורת אל חי ידלגו על הרי הויות, ויקפצו על גבעות הפלפול, ורק לשפתנו הקדושה צא טמא יאמרו לה. הה ! שפתנו הקדושה בך נבאו חוזי אל, קחי כנור סובי עיר, שפה נשכחה, זעקי על בנים אשר גדלת ורוממת והם פשעו בך, הנשמע כזאת ? האף אמנם ימצאו אנשים חכמים ונבונים, אנשי תבונה אשר כמו השמונה עשר יועצי העיר (געמיינדע רעטהע) אשר יוקירו את שפתנו שפת עברית ובראש כל הוא חותני הרב הגביר החכם הכולל מודע למדע ודורש שפה העברית ובה כל חיי רוחו כש"ת מוה"ר מנחם כהן, יהי ד' אלוהיו עמו ויחיהו לנצח. והמה ינהלו את העדה בשכל ודעת וישמחו על

בית החולים אשר בנו זה שנים לא כבירים, ורק בית תלמוד תורה אין! ואין בהם האשם, כי ה"חסידה" פרשה מטות כנפיה מלוא רוחב עירנו ותאכל כל טובה. יועצי העיר עשו חוזה ביניהם וילוו לדלת העם כסף להחיות את נפשם לבל תתמוגג ברעה. ולא יעלימו את עינם מן העדה לטובתם הן בחומרי והן במוסר. מי יתן וישלם להם ד' אלוהים אל מסתתר בכל צדקותיהם".

זאב גראבשייד

יהודה מארגל

ספוח גליציה לאוסטריה

בשנת 1772 נספחו רובה של גליציה המזרחית (רוסיה האדומה) וחלק ממערב גליציה לאוסטריה — שקבלה לחסותה כרבע מליון יהודים. מלכת אוסטריה מריה טרזה, בחוקיה וגזרותיה, שהטילה על היהודים שאפה למנוע התרבות היהודים בגליציה. המלכה מריה טרזה מסרה את השלטון בגליציה לבנה יוסף השני. הוא עשה ליהודים הנחות וגזר גזרות כאחת. הוא התיר ליהודים לעסוק במלאכה ומסחר, אבל האסור לרכישת קרקעות ובתים נשאר בתוקפו. באגרת הסבלנות שפרסם, שאף לחסל את הרצון הלאומי של היהודים ולהביאם לידי התבוללות. גריידינג עירנו מופיעה אז ברשימת ערי הגיטאות.

הרוחה במקצת ליהודים באה בימי המלך לאופולד השני, שמלך רק שנתיים. אחריו הקיסרים פרנץ הראשון ופרדיננד, החמירו בגזרות על היהודים. שנוי לטובת היהודים חל עם עלות פרנץ יוסף הראשון על כסא המלוכה. כנוהו מלך היהודים, ובאמת היהודים העריצוהו. יהודי גליציה חגגו את יום הולדתו של המלך פרנץ יוסף כחגם הלאומי. במשך 70 שנות מלכותו עשה להם טובות וגמל להם חסד.

בימי מלחמת נפוליון 1810 חזר לרוסיה מחוז טרנופול וגריידינג עירנו. (ספר טרנופול עמ' 43). בקונגרס וינה קבלה אוסטריה בחזרה את מחוז טרנופול וגריידינג. בימי מהפכת 1848, קמה בגליציה מועצה לאומית, ובה התנגשו שאיפותיהם של הפולנים והרותנים. גליציה השתתפה לראשונה בבחירות לפרלמנט בוינה. ב־1850 נבחרו ללשכת הסוחרים בלבוב 7 יהודים ואחד מהם מר וינברג מגריידינג.

ב־9—1868 נוסדה בגליציה אגודה בשם "שומר ישראל", מטרתה הפצת תרבות גרמנית ליהודים. אבל אח"כ, כאשר הנוער היהודי התחיל לבקר בבתי ספר פולניים, נדחתה ההתבוללות הגרמנית בפני ההתבוללות הפולנית. בשנת 1860 הוקם בגריידינג בי"ס יהודי גרמני. היהודים החרדים בגליציה התארגנו באגודה "מחזיקי הדת". עם ראשי האגודה נמנו הרבי מבלז והרב מקראקא ר' שמעון סופר, בנו של ה"חתם סופר".

בבחירות לפרלמנט לוינה ב־1873, כרתו ברית חברי "שומר ישראל" עם הרותנים נגד הפולנים, והעבירו בבחירות 4 צירים יהודים. הדי הבחירות בגריידינג, אנו קוראים בעתון "עברי אנכי" ה' תשרי תרל"ד 26.9.1873, שהופיע בברודי. סופר הכתבה הוא נ.ס. (נתן נטע סמואלי), סופר ומשורר, אשר כתב והעריך את חיי היהודים. נ.ס. מודיע ב"עברי אנכי", שבשבוע הקודם הופיע בגריידינג המועמד לפרלמנט בוינה, הרב המטיף, יששכר לעוועגשטיין, ובלויתו אישים נכבדים, עורך העתון "האיזראליט" והסופר נ. נ. סמואלי. בבית הכנסת הגדול המלא מפה לפה, נאספו גם מבני הנכר. כלם שאפו בצמא דברי הרב לעוועגשטיין. כל הנאספים התלהבו מדבריו וקראו "יחי הרב". הצלחת הרב עוררה קנאת הפולני "הנדזי" אחד ממנהיגי שלטון העיר גריידינג, שהיה גם מועמד לפרלמנט האוסטרי. הנ"ל ארגן בחוצות פוחזים וריקים, שכורים וחמושים במקלות ואבנים, ע"מ לפגוע במשלחתו של הרב לעוועגשטיין. אוהדי המשלחת הנ"ל יעצו לה להתחמק מגריידינג בחשאי. אולם הרב לעוועגשטיין סרב ואמר אראה מי יזיד לשלוח ידו בי וכאשר אמר כן עשה. נסע למחרת בבקר, ואיש מבני עולה לא העז להרים את ידו נגדו. ב"עברי אנכי" נתפרסם מכתב ממנהיגי יהודי גריידינג ובו פונים למליץ הנשגב והדרשן המפואר מוה"ר יששכר בער לעוועגשטיין, ובין שאר הדברים הם כותבים: "דבריך היקרים מפז חוצבים להבות אש, עלו ובאו בקרב כליותנו לריח נחוח, והכו שורש בלבנו, ונקוה כי ידינו תעשינה חיל ומעשה ידי רבינו ד' יכונן ובאלקים נעשה חיל. חתומים נבחרי ועדת הבחירות בגריידינג מנדל כהן, מנדל רייכמן, יהושע מנדל, אייזיק לנדא ועוד". בכתבה מגריידינג ב"עברי אנכי" כ' תשרי תרל"ד מז"ג, אנו קוראים והנה יום הבחירה (23 אוקטובר), עומד לפנינו, עם בפשמישל ילכו אתנו אחוזי יד נגביר חיל, והמועמד להרייכסראהט הרב המטיף ר' יששכר בער לעוועגשטיין יבחר, ומי יתן שיבשר ה"עברי" בגליון הבא כי הרב נבחר. לצערנו קולו של ז"ג (חתנו של מנדל כהן הפרנס) נדם, הוא לא רצה להודיע לקוראיו בשורה רעה. לעומת זאת כתבו מפשמישל ב"עברי אנכי" י' חשון תרל"ד 31 אוקטובר 1873 כי בז' חשון תרל"ד ה' בשבוע בהתאסף יחד יושבי עירנו (פשמישל) עם מגילת ספר בידם, לחוות דעתם את מי לבחור לציר נאמן אל הרייכסראהט לויען. הפולנים השכימו בבקר ויתיצבו כלם לפני הבית להתגרות בנו. ויען ראש האזרחים אל שוטרי העיר, עתה באה העת לעשות נקמה ביהודים, וחרבות שלופות כתרונו מסביב

הכו ופצעו. והקורא יבין כי בעת רעה ויום מהומה כזה די לנו להציל נפשותינו ולא לבא בגדולות ולהשיג מטרתנו, ולכן הנבחר לריכסראטה לא היה מעמנו. בכ״ח חשון תרל״ד מודיע כתב מוינה ב״עברי אנכי״ כי נבחרו 15 יהודים לריכסראטה, וכי הוגש ערעור על הבחירות שלא היו כדין ומקוים לבחירות חדשות, בודאי יבחר הרב לעוועגשטיין בגרודק־פשמישל. ב־1874 מועצת העיר גריידינג היתה מורכבת מ־36 חברים, 16 פולנים, 14 יהודים, ו־6 אוקראינים. מאחר שסביבת גריידינג ברוכה ביבול פשתן, יסדו ב־1870 בגריידינג בי״ס להדרכת טפול וגדול פשתן. גריידינג שמשה מרכז מסחרי לעיירות של הסביבה, יאנוב, רודיק, קומרנו. הודות למסילת הברזל בשם ״קרולובה לודביקה״ ורשת כבישים מחוזיים. בי״ס עברי הוקם ב־1897 ותלמידיו 15.

השיטה היהודית העצמאית בבחירות לריכסראט לא החזיקה מעמד בבחירות בשנים 1879 ו־1885. היהודים נתנו ידם והשתתפו בבחירות יחד עם הפולנים. הצירים היהודים שנבחרו לריכסראהט נמנו עם הקלוב הפולני. הרב מקראקא ר׳ שמעון סופר, בנו של ה״חכם סופר״ שנבחר בקולומיא ב־1879, היה חבר בקלוב הפולני, אף שלא שמע פולנית, (גאליציה ד״ר טענענבוים).

בראשית שנות ה־90 במאה הקודמת פרצה מגפה בגריידינג. מועצת העיריה אסרה על האכרים מהכפרים הסמוכים לבקר בגריידינג. כמו כן אסרו על סוחרים ורוכלי הכפרים הסמוכים לצאת את העיר. בכל הדרכים והכבישים המובילים מהעיר ולעיר עמדו שוטרים ושמרו שלא לצאת ולבא. המגפה לא פסחה אף על משפחה אחת. קרה שבמשך לילה אחד נמחו שמם של משפחות שלמות מהעולם. כאשר רופא העיר הודיע על מחלתו של בן העיר הופיעה תומ״י המשטרה ושפכה סיד סביב כל הבית שבו שכן החולה. סגרו החלונות והדלתות של החולים בקרשים. השאירו כניסה קטנה עבור הרופא המטפל בחולה ולהמביא אוכל לחולים. מראה העיר היה איום ונורא. במשך חדשים לא ראו אנשים ברחובות העיר עד כלות המגפה. מאורעות הזמן האחרון גרמו ליזמת קנין וחנוך בית עלמין חדש. בית העלמין העתיק, שהיה קרוב לעיירה וסמוך לבית הנתיבות (הרכבת) נתמלא. הגויים לא רצו למכור מגרשים לשם הרחבת בית העלמין הנושן, לכן רכשו קרקע רחוק מהעיר לשם בית עלמין חדש. על־יד הכניסה בנו בנין קטן עבור שומר

בית הקברות. בגמר הבניה ערכו חנוכת בית החיים. ביום חנוכת בית החיים לבשו הרב, טובי העיר וגם עמך בגדי חג. סגרו את החנויות בעיר והלכו ברגל לבית העלמין. אחר אמירת פרקי תהילים נבחרים, שתו לחיים, חלקו צדקה לעניים. חסידים רקדו בהתלהבות, גויי הסביבה התאספו בסקרנות לראות את שמחת היהודים בבית העלמין.

(י. שנייד)

יהודה מארגל

עירנו גריידינג ב"המצפה"

"המצפה" מקור חשוב למתרחש בגריידינג בראשית המאה. עקב השואה האיומה נותק הקשר שלנו ממקורות העוסקים בעירנו. שמחתנו גדלה מידיעות על עירנו בעתון עברי "המצפה" שהופיע בקראקא. חן, חן, לעורכו של "המצפה" — ר' מנחם לאזר, שמצא נתיב לחלק חשוב ותוסס של הנער בכלל ובעירנו בפרט. הנער הדתי־לאומי, שנמנה עם חובשי בית המדרש ראה ב"המצפה" עתון קרוב להשקפתו. מראשית המאה ה־20 עד המלחמה העולמית הראשונה אברכי גריידינג שאבו מ"המצפה" מעינות חכמה וספוק נפשי. בחורי חובשי ביהמ"ד של גריידינג, דלו ומצאו ב"המצפה" ידיעות על העולם בכלל ועל העולם היהודי בפרט. כמו כן קראו הנ"ל ידיעות על התנועה הציונית, שהיתה קרובה ללבם. הם נהנו בקראם על מפלת הרוסים במלחמה עם היפנים. קראו ב"מצפה" על חורבן הגדול בספינות רוסיה ע"י היפנים וראו זה כעונש על החרבן שעשו הרוסים בבתים היהודים בקישינוב וכדומה.

בודאי קראו בהתענינות בקיץ תרס"ד 1904 על כנוס ועידה העולמית הראשונה של תנועת ה"מזרחי" בפרסבורג. הם הזדהו עם המאמרים ב"המצפה" המחיבים את "תנועת המזרחי". בחורי גריידינג הזדהו עם החלטת ועידת מזרחי, הרואה את עתון "המצפה" באהדה כעתון החדור ברוח ה"מזרחי". במדור "מרפש הקהילות" ב"המצפה" קראו כתבות שונות מעירות בגאליציה על ההוי היהודים בערי השדה, גנוי והתרסה כלפי הנעשה בעירות. עירנו גריידינג הוקצה לה חלק מכובד במדור הנ"ל. כמו כן קראו בהתמדה ובגאוה כתבות על גריידינג שכתבו הסופרים, יחיאל שנייד, וש. צ. ווייס, בני עירם ידידיהם.

המצפה גליון כ"ב, כ"ט אלול תרס"ד : "עירנו גריידינג תספור לערך 600 משפחות עבריות. מצבם החמרי בכלל רע. ישנם גם בעלי בתים עשירים וגבירים אדירים. רובם תגרנים מהמין הרגיל. אין בית שאין בו חנות. גם במסחר הכללי שרויה השממה. המסחר בפשתן, שפרח פה ירד לאחרונה פלאים. ישנם גם אוכלי לחם חסד, אשר בעבודה ימאסו והם השדכנים, הסרסורים וכדומה".

"יש בעירנו בית־כנסת ובית מדרש, שניהם בנינים מפוארים ונאים, יש שלושה קלויזים, ויש גם שילכלך קטנים, ומנינים פרטיים. הראשונה קלויז בלזר. הקלויז השני הוא הטשורטקובר. בימים האחרונים פרצה בקלויז טשורטקובר מחלוקת. החסידים נפלגו לשתי כתות. האחת (כ־100 איש) שכרה לה דירה, ועשו אותה לקלויז לכל הלכותיה, ובקלויז העתיקה נשארו רק 30 איש. בקלויז השלישית ע"ש משה מאסעס מתפללים לרוב פשוטי העם. בראש החברות תעמד "חברה קדישא". גם יש חברת "בקור חולים" אבל קופת החברה ריקה.

ו"תלמוד תורה" כנגד כולם. מנהל החברה הוא מחובשי ביהמ"ד. נערים לומדים אצל מלמדים לא מעולים, ואחר למוד של 10 שנים, יעזבו הנערים את החדר בלי ידיעות. ראשי הקהלה רצו לבנות בית ת"ת ולשכור מלמדים מעולים, והחסידים התנגדו באמרם שהת"ת תהפך לשקאלע ר"ל. כמו כן חוששים החסידים, שבימים הבאים יבחרו לדוקטור לראש הקולטוס (קהלה), ואז במקום מלמדים כשרים, ישכרו לת"ת מורה קצוץ פיאה ומגולח. כה התנגדו כל הימים, עד שנשכח מלב כלם בנין הת"ת. והרשות עושה את שלה, ומפריעה את הלמוד בחדרים שהם לא לפי חוק ההגינה.

בסוף דברי אזכיר עוד "בית המקרא", ראשי החברה הם מתבוללים גמורים. בפירוש יש סעיף בתקנות החברה, שאסור להפכה לח' ציונית. נשיא החברה הנ"ל מתנגד לחתימת עתון עברי, כי מעודו לא ראה צורת אות עברית, אבל אחר שרבו הדורשים לחתום על עתון עברי, נאלץ לעשות רצון הרבים. עם כל התרחקות היו"ר מעמו ובכל שנאתו לחסידים, תמים דעים הוא עמהם בדבר הציונות ובכל שעת כושר, ידבר ראש "בית המקרא" סרה על הציונות, הקולוניאל בנק והנציונאלפונד.

י"ש (יחיאל שנייד)

בכ"ט טבת תרס"ה 6.1.1905, כתב י. שנייד כתבה ב"מצפה" בדבר בחירת פרנסי הקהילה בגריידינג. כתיבתו של הנ"ל היא ברוח מרדנית "חסידי בלז מושכים את הטלית וצועקים כולה שלי". לעומתם חסידי רוזין הם מתנגדיהם, חסידי בלז נחלו נצחון. לפי שנייד: "אמנם אין להצטער על ירידת הפרנסים הראשונים, אבל אין לשמוח גם לנצחונם של האחרונים". מוסדות הקהלה מוזנחים, נודדים מרוסיה רבו ואין

להם למי לפנות. לפי כתבה מש. צ. ווייס, איש צעיר, פליט מרוסיה, התעלף מרעב בבית המדרש. המקרה השפיע על הצעירים ויסדו "חברה תומכי נודדי רוסיה". יו"ר החברה אפרים קליגר וחבריו הפעילים ש. צ. וויס, איכמן צבי. חצר שלום (פרידהוף). שנוי השם לעברית מוכיח על פעילות תנועה לעברית בעירנו.

ב"המצפה" כ"א שבט תרס"ה, אנו קוראים על פרעות ביהודים ע"י הצבא ששכן במקום. הפרעות פסקו אחרי השתדלותו של ישראל איכמן אצל שר הצבא.

ב"המצפה" כ"ח אייר תרס"ה, 2 ביוני 1905 הודעה שביום ב' נפטר הגאון אב"ד ר' יצחק יהושע קליגר בן פ"ו שנה. הוא היה אהוב על כולם, גדול בתורה ובקי בהויות העולם. בראשית ימי הוראתו התיר עגונה, וזה נגד דעת רבנים אחרים.

ד' תמוז תרס"ה 1905 ידיעה ב"המצפה" על מורה עברי סופר פליט מרוסיה בא לגריידינג והתחיל להורות עברית. הלשינו עליו לרשות. נתנה פקודה לשוטר לאסור את המורה. תלמידיו השתדלו אצל שר המחוז ונתנה למורה רשות לגור בעיר ופני המלשינים חפו. ב־1905 נבחר יו"ר האגודה הציונית בגריידינג י. גאנג כחבר ועד הגליל של התנועה הציונית.

ש. צ. ו.

ב"המצפה" גליון כ"ח, י"א תמוז תרס"ה 1905, מתאר כתב מגריידינג: "זה שבועות אחדים מבוכה שוררת בין חסידי עירנו", כי בחורים רוצים ליסד אגודת "מזרחי". החסידים מזניחים את עסקיהם ורק עוסקים במלחמה נגד הציונות. החסידים חוזרים על פתחי הורים שבניהם באגודה הציונית, ומסבירים להורים את הרע הנשקף לבניהם הנמנים עם הציונים. בשבת נסו החסידים לגרש מהקלויז את כל הצעירים הלבושים צוארונים ועניבות, נעלים נמוכות, אלו חשודים בציונות. בשבת היתה מלחמה כבדה, קולות וצעקות נשמעו מהקלויז בלז מכל בתי התפילה התאספו ע"י הקלויז. הבחורים נצחו ולא גורשו.

באחת הכתבות מגריידינג מתלונן הכתב ב"מצפה" על שגביר העיר גריידינג ר' אברהם וולמן השאיר בצואתו ארבעים אלף כתר לבנין ת"ת, והכסף מונח, בגלל שראשי הקהלה לא פנויים לקיים את הצואה של הנ"ל. ב־1907 ב־17 במאי, היו בחירות לריכסראט בוינה. לציונים היתה רשימה יהודית לאומית. נבחרו 4 יהודים ונוסד קלוב יהודי לאומי בריכסראט בוינה. המקרה עשה רושם בגליציה. הם התחילו במאבק על קפוח זכויות היהודים. נבחרו עוד 10 יהודים מתבוללים לריכסראט. ב־1908 בכנוס בענין קופת "מאיר בעל הנס" בסונדובה וישניה שאלו למה לא נתכנס הכנוס בגריידינג על השאלה הזאת השיבו כי בגריידינג ישנם ציונים רבים.

ב"המצפה" תרס"ח 1908 י"ד שבט, ינואר 17, גליון ג' במדור "מרפש הקהילות", כתבה המתארת את גריידינג ומצבה הכלכלי. במסחר גברה פשיטת הרגל. אין לך יום שלא תסגר חנות, וכמו כן בכל יום מכירות פומביות — ליציטציות והעלילו על צעירי העיר הציונים, שהם אנרכיסטים. שר העיר הזמין את הצעירים, ותמה על המלשינים. ב־1909 נוסד בגריידינג ע"י ה"הילפס פעריין" בי"ס למלאכה לתלמידות, למדו בבי"ס הנ"ל 52 בנות.

ב"המצפה" תר"ע 1910, כ"ו טבת — כתבה על מחלוקת וריב בגריידינג בין החסידים ובעלי בתים, בענין מו"צ. פורסם מכרז מטעם הקהלה. עמדו לבחירה כ־30 מועמדים, וביניהם מועמד בן עיר. שכר המשרה היה 700 כתר אוסטרים לשנה. הרב ובעלי בתים, רוצים להעדיף את בן העיר לדין. וחסידי בלז שיש להם רוב במועצת הקהלה, רוצים דוקא ביושב מבלז. בישיבה הגיעו לידי תגרה. בעלי בתים גמרו אומר להלחם בכל האמצעים שיבחר למו"צ רק בן העיר.

ב"המצפה" כ"ה שבט תר"ע 4.2.1910 כתבה מגריידינג, תכנה הערכה ורגשי תודה לנשיא הקהלה, ר' ישראל איכמן, אחרי שלוש שנות כהונתו. הוא בנה והקים תלמוד תורה במרכז העיר. הבית נהדר ויפה מבחוץ, ועל פי חוקי ההגינה בפנים. מאחורי הבית נמצאת חצר רחבת ידים המשמשת למשחקי ילדים. במקום לחלק בחורף עצי הסקה לעניים בחנם, הנהיג הנ"ל למכור עצי הסקה בחצי מחיר, וזאת הזדמנות גם לעניים הנסתרים לקנות עצים בהנחה גדולה. גם בית המרחץ הישן הוא דאג לשפצו ולשפרו לפי חוקי ההגינה.

"המצפה" בגליון כ"ח, ט"ו תמוז תר"ע 1910, מודיע שבגריידינג נוסד בי"ס עברי. המורה היה פליט מרוסיה. הקנאי סטארז'ינסקי, הלשין על המורה לשר המחוז, כי הוא מרגל. המורה הובא לבית־הסוהר. מבוכה במחנה הציונים, ששון ושמחה במחנה החסידים (בלז). השלטון החליט לגרש את המורה מגריידינג, לעומת זה, בהשתדלותם של צעירי העיירה, נתנו לו רשות להשאר במדינה. כמו כן ממשיך להודיע הכתב כי זה 4 חדשים עברו מחנוכת הקלויז הבלזאי החדש, וטרם נקבעו מזוזות בבנין. כי חסידי בלז מעונינים לכבד במצות קביעת המזוזות את רבם האדמו"ר ר' יששכר דב רוקח זצ"ל.

מר יחיאל שניד ז"ל שעבר את הגיהנום של היטלר במסתרים בהולנד ואחרי השחרור עבר לטשילה — המציא לנו מכתב בפולנית מ־12.2.1910 מסטרוסטה בגריידינג לי. ש. במכתב הנ"ל מאשרים את ארגון ויסוד החברה "שפה ברורה". מצורף גם התקנון של חברת "שפה ברורה" הכתוב בגרמנית. מטרת הארגון הנ"ל, טפול והרחבת הוראת השפה העברית.

"המצפה" ב־1910 בשעת מפקד אוכלוסית אוסטריה היה מאבק קשה. הציונים דרשו מהיהודים לרשום את השפה יידיש כלשונם המדוברת, אבל בזמן המפקד הכריחו את היהודים לרשום פולנית, כלשון הדבור שלהם. היהודים המתבוללים מצאו בעלי ברית בחסידים שרשמו את השפה הפולנית כלשונם המדוברת. הפקידים רשמו בעצמם בלי לשאול את המתפקדים, שפולנית היא שפת דבורם. הרבה יהודים נקנסו בשל חוצפתם לרשום את יידיש כלשונם. המנהיג והעסקן הציוני שטאנד, השתדל בממשלת אוסטריה להפחית את שעורי הקנסות, ולבטלם.

ב־1911 פוזר הפרלמנט האוסטרי בגלל שהממשלה המרכזית נשארה במעוט. התנועה הציונית עמדה במאבק קשה נגד מחנה המתבוללים. מלחמת הבחירות החלה בדיוק לפני הפסח. הפולנים בשתוף עם המתבוללים המציאו תעלולים שונים על מנת לגזול מהציונים את הצירים המעטים לריכסראט. קרו מקרי זיופים רבים כגון הוצאת פתקאות מהקלפי, ולהחזיר פתקאות הרשימה הרצויה. פרצו מריבות ותגרות, למשל בדרוהוביץ ירה הצבא בקהל, נפלו חללים, הבחירות

נגמרו בזיוף, וד"ר לוונשטיין המתבולל נבחר לציר. וב"המצפה" קראו לד"ר לוונשטיין "רוצח מידך דמנו יידרש". כדאי להזכיר כאן, שאותו ד"ר לוונשטיין נשא נאומי הגנה מפוארים במשפט שטיגר בפולין, וצוין לשבח, וכפי הנראה סלחו לו ימי דרוהוביץ. לצערה של המצפה "יחד עם קרבנות החללים בוטל הקלוב היהודי בפרלמנט האוסטרי". רשימת הציונים לבחירות נכשלה בגלל לחץ וטרור של השלטונות המקומיים. הנדזי פעל תמיד להכשיל רשימת מועמדים יהודים. (הרכב הנהלת הקהילה בגריידינג בשנת 1913, יו"ר איכמן ישראל, הסגן יעקב שיף אנשיל פרנקל, מ. בלאזר, מזכיר יצחק ליב טיסר).

הנער הציוני־דתי חתם וקרא את "המצפה". שמחותיהם ומאור־עותיהם החשובים, באו לידי הבעה ובטוי ב"המצפה". בתרס"ו מתארס ליביש קליגר, נכדו של הרב דמתא, רעיו המברכים אותו ב"המצפה", ש. צ. וויס, משה שנייד, האחים רוזנר ועוד. באותה השנה צבי פרידהוף מתארס עם בתו של הסופר ר' אבא אפלבוים מרישא, מברכים אותו ב"המצפה" נוסף לחברים דלעיל, גם יעקב ואהל, זישא זוסמן, דב ברזם ועוד. ב־1907 מערכת "המצפה" מברכת את הסופר ש. צ. וויס לנישואין עם ש. מאנדל. באותו גליון הדפיסה ברכה לשמחה רוזנר לאירוסין. ב"המצפה" גליון 42 תרס"ז מברך מאיר שטרנברג את שכנו הטוב מרדכי ואהל לשחרור בנו מהצבא.

ב"המצפה" 1912, 1913, ברכות לביליג פנחס, לאביש גפרית (שוועבעל) לדוד מעהר, בין המברכים, מאיר ביליג, אברהם זיצמן.

ב־1913 כ"ג אייר, "המצפה" חדר לקלויז בלז. לאירוסין של ישראל גערסטלר מברך דאן ראובן. גם מברכים את אברהם פרנקל לאירוסין. בשנת 1914 נדם קולם של צעירי גריידינג ובודאי הם התגיסו לצבא של קיר"ה. ב־14 ספטמבר 1914 מתפרסמת אזעקת עורך "המצפה" וזה לשונו: "בשעת המלחמה אנו מפילים תחינתנו לחוס על העתון העברי, ולשלם את החובות". ב"המצפה" כותרת — "זכור את אשר עשה לך עמלק", ומה אנו מופתעים מההד האחרון מגריידינג ב"המצפה" תרע"ח 1918 כ"ה תמוז, הרב הצבאי פסח פרובסט מברך את חיים קליגער לאירוסין מלנצוט. תמה תקופה חשובה, ונדם קול צעירי גריידינג התוססים.

י. מארגל

המלחמה העולמית הראשונה — 1914

דעתה של אמי היתה, שעלנו לעזוב את גריידינג בעוד מועד כרוב אנשי העיר. אבי שוכנע בעצת הרב ר' יוסף קליגר זצ"ל, שהתנגד לעזיבת העיר ואמר לאבי אתה בעל הבית, אב ל־8 ילדים הסמוכים לשולחנך. למה תהיה נע ונד בעולם? בערב אחד בשעה שבית קרויט במרכז העיר העלה באש, עזבנו את הבית ובו נשארו חילים אוסטרים. עלה בידי הורי להשיג עגלה, שלמו טבין ותקילין, ויסעו, ויחנו במושציסק לשבת. ביום ראשון המשכנו לחירוב, שם שהינו שבוע ימים ומשם נחפזנו לאיסטריק. בערב אחד קריר שהינו שעות אחדות בבית העלמין באיסטריק. אבי ערך רשימת שמות בני־ביתנו ע"מ שידעו את זהותנו. ראינו מרחוק את פריצת הפטרולים טרם כניסת הגדודים הרוסים. למחרת חזרנו הביתה. בגלל פצוץ הגשרים עברנו בנסים נחלי מים, ובסכנת נפשות הגענו לסמבור. התארחנו בבית תלמוד תורה. בלילה התנפלו עלינו חילים רוסים, שודדים, בידיהם כידונים מושטים. אמי הגנה בגופה על אבי וב"ה נצלנו מידם.

אחרי טלטולי דרך במשך 3 חודשים חזרנו הביתה. ע"י הדלת הראשית של ביתנו המתינה לנו החתולה. זמנים קשים עברו עלינו בכבוש הרוסים. בלילות התנפלו לשם שוד. פעם גזר המפקד הרוסי על גברים שגילם עד 50 יגלו לרוסיה. בשלמונים העבירו את רע הגזרה.

זכורני פעם ביום ו' הגיעו שליחים אלינו להביא את אבי בפני המפקד הרוסי בהצעה לקבל משרת ספק צבאי. אבי היה מבוהל ושכנע את שליחי השלטון שאינו מתאים למשרת ספק. אבי המליץ על הגוי גוצקי שהוא המתאים לתפקיד ספק. כשנתיים שהינו עם הרוסים. בימי שלטון הרוסים הובילה אמי אותי מהחדר על יד בית פלשר, סמוך למשפחת מישל נתקלנו בקוזק רכוב על סוס ומרביץ ליהודי זקן. אמי בקשה מהקוזק, שיפסיק להכות בזקן. בתשובה לכך התחיל הקוזק להכות באמי והיא ברחה ל"חדר" בבית מתתיהו וולף שוחט ובעד החלון ברחה דרך הסקוטניק הביתה. כאשר הקוזק נכנס לחדר נעלמו עקבותיה.

האוסטרים חזרו לעירנו, פקדו עלינו לעזוב את העיר. בסונדובה וישניה שהינו ימים אחדים. מחלות ומגפות פרצו, הרבה חלו, אני, אח"כ חלתה גם אמי. לשם סגולה השיאה הקהלה היהודית יתומה עניה בבית הקברות. את אבי גיסו לצבא האוסטרי. אמי היתה המפרנסת של הבית. בראשית תקופת האוסטרים שרר מחסור במזון, והפקיעו את השערים. השלטונות האוסטרים דרשו מהיהודים, שיתנו ידם למלחמה במפקיעי השערים. זכורני, שהרב ר' יוסף זצ"ל עמד בבית הכנסת הגדול עטוף בטלית ובאספת הצבור היהודי הטיל חרם על מפקיעי מחירי מזון ושאר המצרכים. אנו הילדים רצנו לחנויות מכולת לקנות סוכריות במחיר החרם המוזל. זכורני, שיהודי מלשין עזר לשוטרים לחפש קמח מוסתר במחסנים.

אחותי רשמה אותי לביה"ס היסודי לכתה א'. למדתי בחדר אצל המלמד ר' מרדכי דינדאס. חדר אחד שמש למגורים וגם ללמודים יחד. בין התלמידים הטובים בחדר היה יוסף פרום בן בראנצ'י האלמנה החלבנית. היא זכתה למנוחתה בשיבה טובה בישראל. אבי שרת בצבא בתפקיד שמירה. מדי פעם לפעם הוא הגיע הביתה כשומר חילים אסירים, שהעבירם מקראקא, רישא, ירוסלב ופשמישל לבתי סוהר בלבוב. בינתים לנו האסירים של קיר"ה בביתנו וסעדו את לבם ובבקר המשיכו את דרכם ליעדם. בהזדמנות זאת נפגש אבי עם מלמדי ר' מרדכי שמסר לו על התקדמותי בלמודי קודש.

אחרי התמוטטות המונארכיה האוסטרית בנובמבר 1918 נפגעו היהודים במלחמת הפולנים עם האוקראינים. אבי חזר הביתה ברגל בחצות הלילה. מלחמות בין האוקראינים והפולנים התחוללו בסביבת עירנו גריידינג. בביתנו היה החדר הרביעי מוסתר בארון ע"י דלת הכניסה וכאשר חיילים באו לבית הכנסת לתפוס גברים לעבודת בצורים בחזית, הסתתרו אצלנו כ־200 איש בחדר הרביעי, ונצלו מסכנת החזית. בשעת הפצצות ירדנו עם משפחות אחדות, שכנים למרתף שלנו. ברכה בלזר ואחיותיה הביאו דוד עם מרק עבור הרעבים ששהו בבית הכנסת הגדול.

בשיחה עם ברכה ע"ה ספרה לי שמפקדת הצבא הפולני ובראשם הגנרל הלר התאכסנה בביתם. הגנרל הלר דרש מאביה לספק לצבא קמח. פעם דרש הגנרל הלר, שאביה יספק לצבא שקי קמח ושק אחד

קפה. על זה השיב ר' מרדכי בלאזר לגנרל. קמח אספק לכם כל הכמות שיש לי במחסן אבל קפה אין לי במחסן בכלל. הגנרל רגז על ר' מרדכי ואמר לסטרוסטה של העיר ברוגז, שיתלה את היהודון באמצע הרחוב. הסטרוסטה שכבד את ר' מרדכי בלאזר כאזרח הודיע לו על איומי הגנרל כמו כן נתן לו רשיון נסיעה למערב גליציה. ר' מרדכי ואשתו נמלטו בסתר מהעיר מתוך חשש לנקמתו של הגנרל. כמו כן ספרה לי ברכה, שבביתם היה חדר קטן סודי ושם הסתתרו 50 יהודים.

זכורני שבתקופה הזאת בשבת התנפלו חילים מפוזן ע"י בית המדרש וגזזו כדרכם את זקנם של יהודים, אבל לבית המדרש לא העזו להכנס. אבי שנמצא בשעה זאת בבית המדרש ספר לי, שהיהודים שהיו בבית המדרש התחמשו והחזיקו חלקים של נברשות נחושת בידיהם ודעתם היתה נחושה לזרוק אותן על החילים בהכנסם לבית המדרש. יהודים שהחילים הפולנים גזזו את זקנם קשרו את המקום הגזוז במטפחות להדמות לסובלי מחושי שינים. ראיתי חיילים פולנים, שרדפו אחרי הזקן יעקלי מדולינא גזזו לו את הזקן והכריחו אותו לצעוק בקול רם בפולנית, טרם אבדה פולין, תחי פולין. אלו משחררי העם הפולני !

באחד הגליונות של "אידישע וואַרט" בטשילע מתאר שניד יחיאל, כי אחרי המלחמה העולמית הראשונה בקר בגריידינג אצל אמו. רחובות שלמים נעלמו בכלל מהעיר. בשאר הרחובות ראה הרס וחורבן. טרם הספיקו לתקן את הבתים ההרוסים. אמו ספרה לו על המלחמות בעיר גריידינג ובסביבה, על שכנים שנהרגו. כמו כן על בני דודים, שגועו במגפה ועל חללים שלא באו לקבר ישראל. בכאב לב עזב את גריידינג. בספוק ראה שניד את בתי המדרש והפעילות בהם. הוא ראה שנויים לטובה אצל הדור הצעיר בגריידינג. הוא זכה לראות את פרידתם של החלוצים הראשונים שעלו מגריידינג לארץ ישראל.

אחרי המלחמה העולמית הראשונה היו בגריידינק שני ארגונים ציונים, "הצפירה" שם התלכד הנוער הציוני האזרחי. על יד "הצפירה" הוקם בית ספר עברי בהנהלתו של מורה עברי מצליח בשם טיכברג. כבן 10 למדתי עברית בבית ספר הזה חדשים. מורי בחדר התיחסו לבית הספר העברי בשלילה, הם השפיעו על הורי להפסיק את למודי בבית הספר העברי.

הארגון הציוני השני נקרא "צעירי יהודה", ארגון עממי לכל שכבות העם. בין ראשיה היו הרמן יחזקאל, ד"ר הנזל, חיים קלאהר, שושנה ויס ועוד. אחיותי חילי וליבע היו חברות בארגון הנ"ל. זכורני, שבשעת החלטת סן־רימו צעדו צעירי 2 הארגונים הציוניים לבית הכנסת הגדול. שם נערך טקס חגיגי ואמירת פרקי תהילים. משנת 1920 עולים ארצה גלים גלים ממיטב הנוער של עירנו. נשפי פרידה לחלוצים העולים לישראל נהפכו לחגים עממיים מרשימים. הנוער בגריידינג מלוה את החלוצים הראשונים לרכבת ונפרדים מהם בשירי ציון וברקודים. פרט להסתדרויות הנ"ל קיימות גם "החלוץ", "השומר הצעיר", "צעירי וחלוץ מזרחי". בשנת 1921—1922 בהשפעת האוירה הציונית בעיר מתארגן "החלוץ הצעיר", חבריו בני 13—14 חובשי בית מדרש וסטודנטים רובם עלו ארצה והם: מאיר קרויז, אריה מרבך, צבי כץ, צבי בריר, ליביש מרגל ועוד. רצוי להזכיר "החלוץ הכללי" הזמין את מזכירם הכללי בשנת 1924 ברלי שטוק, (היום פרופ' סדן) חברי יצחק מלצר ז"ל השפיע עלי אז שאכנס לחלוץ הכללי על מנת להקשיב לדברי ב. שטוק המעניינים ומושכים את הלב בשפה המתובלת במדרשי חז"ל.

נוסדו ארגוני נוער, "הנוער הציוני", "בני עקיבא", "אחוה", "ביתר", "גורדוניה". פעיל מאד היה ארגון הספורטיבי "הפועל", שהשפיע על הנוער בכל המחוז.

בגלל עליתם של מיטב הבחורים הצעירים ארצה נתדלדלו כוחות הציונים בגריידינק. משום כך התאחדו שני הארגונים הציוניים לחטיבה אחת בשם "תרבות". מטרתה פעילות ציונית ופעילות תרבותית יהודית וכללית. ערכו ערבי תרבות ושעורים לעברית. כמו כן עמדה ספריה יפה לשרות כולם. ערכו גם הצגות לנוער, ב"תרבות" קראו עתונים והאזינו לרדיו ועוד. בין הפעילים והמרצים היו ד"ר מרגליות, עו"ד קרוננברג, מוטל בק, אשר קורן, פרנקל, מיקולינצר, ומר הרמן יחזקאל. אני נבחרתי לספרן "בתרבות". ע"י "תרבות" התארגנה "עבריה", פעיליה היו ד"ר מרגליות, מגר' כץ דוד, שטרנברג דב, קורנבוים שמעון, קרפ אדיק, ז. שטובנהויז ומרגל ליביש. עסקנו בכתבי "אחד העם" ועוד. כיו"ר ארגון תלמידי הסמינר העברי בלבוב הוטל עלי לקבל את פניו של העתונאי הפולני וולדיסלב חרפוסטה, אשר הופיע ביוזמת הסמינר

העברי באולם הקהלה בלבוב והרצה על הנושא "איך הגעתי לעברית"? פעם בבקורו של וולדיסלב חרפוסטה בגריידינג אצל פרופ' טויב בקשר לבצוע תכנית משותפת, בשפור השיטה הקצרנית, לא החמצנו את ההזדמנות הזאת וחרפוסטה היה אורחנו "בעבריה" בלינו אתו שעות אחדות יחד. מה הופתעתי בראשית ימי יסוד מדינת ישראל כאשר פגשתי את חרפוסטה באחת המסעדות בתל אביב. הוא כהן כמזכיר השגרירות הפולנית, וולדיסלב חרפוסטה שמח לקראתי ואמר לי שנתקיימה בו הבטחתו של מורו ורבו שבח ולקובסקי מקראקא, שהלשון העברית תעניק לו כבוד וגם תועלת ממשית. חרפוסטה גם כן ספר לי, ששלח חבילות לפרופ' טויב ידידו. בשעת השואה שהה טויב באחד הכפרים בסביבת גריידינג. לבסוף קבל הוא מטויב מכתב פרידה מהעולם הזה.

כמו כן ספר לי חרפוסטה שבתו של פרופ' טויב המשומדת בקשה ממנו להסתתר אצלו בשעת השואה. חרפוסטה השיב לה שלצערו הוא בעצמו אורח אצל אחיו, ואין אורח מכניס אורח.

ב"המסלה" לבוב, י"ט אלול תרפ"ג 13.9.1923 כלי מבטא של ההסתדרות המזרחי בגליציה כותב מ. סלסול כתבה מגרודק יאג: וזה לשונו: זה שנה שנוסדה פה קבוצת "חלוצי מזרחי" מטובי צעירנו הדתיים לאומיים ומחובשי בית המדרש. שניים מקבוצתנו עוסקים בנגריה של המזרחי בלבוב. אחד מהם יעלה בקרוב לארץ ישראל. בו תמכנו בסכום ראוי מקרן החלוץ המזרחי להוצאת הדרך. עד הפסח היה לנו חדר מיוחד וערכנו שעורים ל"עין יעקב", נ"ך, שפה העברית וכדומה. אבל מחוסר כסף הוכרחנו לפנות את החדר ואנחנו מתאספים בכל יום בבית המדרש הקטן. שם אנו לומדים ומשוחחים שיחות שונות. פרט לעבודות החלוציות אנו משתתפים גם בעבודות ציוניות אחרות כגון קה"י, קק"ל ובעבודת המזרחי. אל הועידה שלחנו גם כן ציר, אבל כל מטרתנו היא לעלות ארצה. באותו העתון נתפרסמה ברכת פרידה מהחלוץ המזרחי יוסף קורב שעלה ארצה.

י. מארגל

קטעים מיומני

ז' שבט תרפ"ה יום א' שהה הרב קליין מקובל בעירנו ונאם בביהמ"ד. מטרתו לאסוף תרומות עבור ישיבת סלוצק ש־200 תלמידיה ברחו מרוסיה לקלצק.

יום ב' ח' שבט, הנואם הנ"ל נאם בקלויז "משה מאסעס".

ח' ניסן יום ה' תרפ"ה, באולם "פומיטש" התקיימה חגיגת פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים. החגיגה נפתחה ע"י ד"ר מרגליות בעברית, ונאם ד"ר לזר מלבוב. א"כ ערכו תכנית אמנותית ותזמורת מנדולינות.

כ"ו סיון תרפ"ה יום ה', הופיע בגריידינק האטלט זישא בריטברט. הוא הוזמן ע"י "יד חרוצים".

כ"ז תמוז תרפ"ה, הרב ש. צ. ויס נאם בבית המדרש על קק"ל. נאומו עשה רושם רב. כמו כן נאם ש. צ. ויס בשוהלכל בפני חברי המזרחי.

ח' מנחם אב תרפ"ה נפטרה הרבנית אשתו של הרב ר' יוסף קליגר, הרב הספיד את אשתו בפרוזדור בית הכנסת הגדול.

י"ג מנ"א יום ב' תרפ"ה, הציגו בקולנוע את פתיחת האוניברסיטה העברית והחיים באי"י.

י' טבת תרפ"ו, השבוע השתתפתי בועידה הראשונה של "החלוץ מזרחי", שהתקימה בלבוב באולם "תקות ציון".

יום א' ט"ו כסלו תרפ"ז, נאם עורך דין צויזמר על "אספרנטו".

יום א' כ"ו אדר תרפ"ז. בעבריה הקריא ד"ר מרגליות את המאמר מאחד העם "חקוי והתבוללות".

ביום א' בשבוע הבא, יקריא מגר' ד. כץ את המאמר "כהן ונביא".

יום א' ניסן, הקריא בעבריה דב שטרנברג "חצי נחמה" מאחד העם.

י"ד אדר תרפ"ז, הנוער הלומד בבית ספר העברי הציג מחזה בעברית.

יום א' ו' אייר תרפ"ז. נתקימה אסיפה כללית ב"תרבות".

יום א' י"ג אייר תרפ"ז המשך האספה הכללית ב"תרבות".

יום א' כ' אייר תרפ"ז. מאחר שסניף המזרחי אינו פעיל החלטנו להעביר זמנית את הספריה של המזרחי ל"תרבות".

יום ד' ח' סיון תרפ"ז. בישיבת ועד "תרבות" מודיע היו"ר מר

גלזמן, שעזב את ועד הבחירות בגלל ההחלטה לתת לציונים רק 2 מועמדים למועצת העיריה. מוטל בעק מציע לקרוא לאסיפת מחאה בדבר אי קבלת פנים בארץ ישראל לסופר שלום אש. דחו את הצעת בעק.

יום ב' ד' תמוז תרפ"ז, מתקימות בחירות לעירית גריידינק. אנו הציונים לא משתתפים בבחירות מפני שרצו לאשר לנו רק מועמד אחד.

יום ד' כ' תמוז תרפ"ז, התקימה באולם "פומיטש" אזכרה לד"ר הרצל. ד"ר ברנר מלבוב נאם.

יום א' ב' מנ"א תרפ"ז היו בחירות לקונגרס הציוני.

יום ד' י"ז אלול תרפ"ז התקימה אספת רבנים בדלתות סגורות בביתו של מרדכי לאנג.

יום ו' ט"ז חשון תרפ"ח. היום חג יובל 9 שנים לפולין הבלתי תלויה. עו"ד צוויזמר נאם בבית הכנסת הגדול.

מוצש"ק אור לכ"ה חשון תרפ"ח. באולם "פומיטש" — אספה חגיגית. ד"ר מרגליות פותח בעברית, אחר כך נואם מר שעכנאר מלבוב. מקהלה שרה שירי ציון.

בג'—ד' כסלו תרפ"ח השתתפתי כציר בועידת צעירי מזרחי בלבוב.

מוצש"ק אור ליום א' כ"ד כסלו, בערב פתחו אולם חדש ל"תרבות" בבנינו של פ. זינגר.

במוצש"ק בחנוכה נאמה ב"פומיטש" דינה קרל. חוה זינגר דקלמה שיר שחיבר מוטל בעק.

יום ה' ו' טבת תרפ"ח. בערב הגיע הרבי מבלז האדמו"ר ר' אהרן רוקח, שהתאכסן בביתנו למשך שבועיים.

מוצש"ק כ"ח טבת תרפ"ח נאמו ד"ר לזר וברניק מזכיר "תרבות" בלבוב. ד"ר לזר נאם ביידיש ע. נ. אחד העם שנה למותו. ברניק נאם בעברית על החינוך ובענין סגירת בי"ס העברי בעירנו לפני שבוע.

יום ג' כ"ג שבט תרפ"ח. התקיימה אספת בחירות מטעם הגוש הלאומי (מס' 17) לסים במחוזנו. לד"ר משה ריכטר לא נתנו לנאום בבית המדרש וקשה היה להשיג אולם פרטי בגלל אימת הפריץ, לכן נאם באולם הקהלה הצר. חברי אגודת ישראל הפריעו. השבוע ארגנו מחדש את "המזרחי". האספה המארגנת היתה באולם השוהלכל למעלה.

יום א' כ"ה שבט תרפ"ח. אתמול התקיימה האספה הראשונה של המזרחי בבית כנסת רש"י.

יום ב' ו' אדר תרפ"ח, היום נתקיימה אספה בקלויז של "משה

מאסעס״. ראש העיר לבנטון נאם, בין השאר אמר כי בשנת 1922 כשראה שיהודי יבחר בודאות לסים, הוא לא הופיע לדרוש משהו מהיהודים, אבל עתה כשיש פלוג בין 2 רשימות של היהודים, ברור לו שלא תצליח אף רשימה של היהודים, לכן הוא מציע שהיהודים יתנו את קולותיהם לרשימת הממשלה שהיא מספר 1. אחר כך נאם עו״ד קרוננברג. מצד הגוש הלאומי נאם ד״ר ריכמן ולא נתנו לו לסיים.

יום ה׳ ט״ז אדר תרפ״ח, ד״ר פינגולד נאם בביהמ״ד. בגלל הצלחת רשימת הציונים לסים (17) לא העזו המתנגדים להפריע לו לנאום בביהמ״ד.

מוצש״ק ח״י אדר תרפ״ח 10.3.1928 לפני הבחירות לסנט הפולני נאם בביהמ״ד ד״ר רוטפלד ו־ש. צ. ויס.

יום א׳ כ״ה ניסן תרפ״ח, מתקיימת אספה כללית של המזרחי בדירה החדשה בהשתתפות החבר רוזנר מלבוב. בחרו בועד חדש ואני נבחרתי כמזכיר.

יום א׳ כ״ט סיון תרפ״ח, בבית המדרש מתקיימת אספה מטעם הציונים לקראת בחירות לועד הקהלה. נאמו: ד״ר מרגליות ועו״ד קרוננברג. אגודת ישראל הפריעו בשעת האספה.

יום א׳ ז׳ תמוז תרפ״ח מתקיימות בחירות לועד הקהלה. רשימת הציונים השיגה 2 מנדטים, ד״ר מרגליות והוניגוקס.

יום א׳ כ׳ תמוז, אספת אזכרה לד״ר הרצל באולם ״פומיץ׳ ״, נאם ד״ר דאטנר מלבוב.

יום א׳ ה׳ מנ״א, נערך טיול מטעם קק״ל. אנו חברי ״מזרחי״ לא השתתפנו בטיול (בגלל תשעת ימי אבל).

יום א׳ ל׳ תשרי תרפ״ט עסקתי במכירת שקלים. היום רשמתי את אחי אבאלי לבית ספר עברי, שיפתח מחר אחרי הפסקה של חצי שנה.

ביום א׳ ב׳ בשבוע י״ד וט״ו חשון תרפ״ט השתתפתי בועידת הקק״ל בלבוב. המשורר נתן בסטריצקי, הרצפלד והרב שפירא מא״י השתתפו בועידה.

יום א׳ אסרו חג שבועות תר״ץ נתקיימה אספת מחאה מטעם הנער בעירנו על סגירת שערי הארץ. זישא, קורנבוים, קרפ והוניגוקס נאמו.

יום א׳ כ״ח שבט תרצ״א 15.2.1931. בולמוס של נשפים תקף את הנער שלנו בעיר.

יום ד' ט"ו אדר תרצ"א 3.4.1931. באולם "סוקל" התקיים נשף קריאת הומורסקות ע"י זיגמונד שור.

מוצש"ק כ"ה אדר תרצ"א נאמתי בעבריה של תלמידים, הנושא י. ל. גורדון ליום הולדתו המאה.

יום א' כ"ב סיון תרצ"א 7.6.31. התקיימו בחירות לקונגרס הציוני.

יום א' ד' תשרי תרצ"ז גריידינק 20.9.1936. אעלה בלי נדר ביום ג' השבוע לא"י. זישא גם כן יעלה. בשבוע שעבר שלמתי הוצאות הדרך למשרד א"י. שלום גריידינק! שלום גלות! יהי רצון, שאסתדר בארץ ואכה בה שרשים למרות כל המכשולים, שאמצאם התם.

בחודש סיון תרפ"ז. גריידינג ה"עבריה" ע"י ארגון "תרבות"

עומדים: ל. מארגל, ש. קורנבוים, ד. שטרנברג, מ. שור, ש. לנדה, פ. הוכברג, פ. קלאהר. יושבים: בתו של משה זולקבר, לאנדעס, רובינפלד. המורה גלאזמן כיו"ר ה"תרבות", ח. ביליג, צילה קמפל, ד. הוכברג

האוכלוסיה בגריידינג

השנה	כלל האוכלוסיה	יהודים	ביחס לשאר האזרחים
	בגריידינג	בגריידינג	
1880	10,116	2,952	
		במחוז גריידינג	8.9%
1880		5,495	
1890	10,742	3,148	
		במחוז גריידינג	9.5%
1890		6,175	
1910	12,973	3,866	
		בגריידינג ובמחוז	
1910		6,882	
		למעלה מ־	ב"צ רובינשטין
1914	13,000	4,000	
1921	10,491	2,545	הרבה יהודים עזבו את גריידינק במלחמה העולמית הראשונה ולא חזרו
1931		3,281	

במפקד 1900 ציינו 76.5% יהודי גליציה את השפה הפולנית כלשונם המדוברת, בו בזמן ש־90% יהודים דברו יידיש.

קטעי מכתבים מבני משפחתי ערב השואה

(קטעי מכתבים מבני משפחתי מגריידינג בערב המלחמה העולמית השניה)

23.8.37. אבי ז"ל הודיעני על בחירת הנהלה חדשה לקהלה והם: חיים קלאהר, אונגר בנימין, הוניגוכס, ליביש דורליך, אהרן כץ, דוד מארבך, שמאי הוטר, גדליה אליס. הוניגוכס נבחר לראש הקהל. הארגונים "תרבות" ו"ויצו" שכרו 2 חדרים ופעילותם נמשכת. ב־10.7.1938 מודיעים לי, שבשבת אסרו את אבצ'י מנדל, חתנו ר' פסח פרובסט ובנו איטשאלי, והעבירום למאסר לבובה, הנ"ל הלשנה בקשר לשחרור מהצבא. במכתבים המגיעים אלי מהבית מודאגים ממצב הבטחון בירושלים.

12.8.1938. קבלתי מכתב מאחותי חיהלי, בתה ברטה כותבת בעברית ומוסרת ד"ש מבני אחיה והנצ'י אחותה, המתגעגעים אלי ומצפים שאבוא לספר להם על ארץ ישראל וירושלים.

קטעי מכתבים **מתקופת הסוביטים:** 6.12.1939 קבלתי טלגרמה מהבית באנגלית, תכנה "כולנו בריאים".

ב־21.10.1940 הורי ערכו קדוש בשבת, בביתנו לכבוד ארוסי בירושלים. השתתפו בקדוש הרב דמתא ר' יוסף קליגר, מתפללי בית המדרש וחברי.

עומדים: ראובן וגנר, בערל, ליביש, משה, שיינדאלי, אבאלי, מאיר.
יושבים: חילה ובתה הענצ'י, אבי זלמן והנכד ברל, אמי פריידע, ברטה וגנר, רבקה, פיגע.

23.2.1941. ברטה וגנר בת אחותי כותבת: היום ערכנו הצגה בביה"ס והצלחתי להציג טפוס קוזק. היא מוסיפה שהעיר נשתנה לגמרי. אחי כותב אנו חיים במדינה חפשית, לא מרביצים לנו כמו בשלטון הפולני, אנו רוקדים ושרים כמו כל עמי העולם החפשי. היהודים לומדים בחנם בכל בתי הספר. ב־5 בבוקר הלכנו לבחירות בשמחה רבה.

23.5.1941. מודיעים לי שאחי דב ומאיר משרתים בצבא האדם. הם כותבים שהפרנסה מצויה, אבל הכל "ויהי" (לשון צער).

7.9.41. כותבים מהבית עשינו שדוך לא טוב. פ' חוקת יום ב' אבי כותב הצבא האדום שחרר אותנו מהפריצים הפולנים. חתום משה פערקערט דורש בשלומך. יש לנו 3 פעמים בשבוע תזמורת, אנו רוקדים זקנים עם נערים. בסוף המכתבים חתמו תשעה באב או יום כפור.

י ד ו ש ם

רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

ירושלים

ירושלים, כ"ג תשרי תשמ"א
3.10.80

לכבוד
מר יצחק יהודה מרגל
דרך חיפה 23
תל אביב.

מר מרגל הנכבד,

במצורף תמצא 2 העתקים מודפסים במ"כ של המכתב שנשלח ע"י אחותך מלבוב.

המכתב המקורי נרשם אצלנו לפי ס.נ. 5496. אנו מודים לך על תרומתך לארכיוננו.

בכבוד רב,

ד"ר ש. קרקובסקי
מנהל הארכיון

קטעי מכתבים מאחותי יפה

ביום בו עליתי ארצה, רשמתי את אחותי שינדאלי בת 13 לסמינר מורים עברי בלבוב ולפנימיה לנערות. במכתביה אלי תכירו נערה צעירה הנאבקת על עתידה. כמו כן תכירו מוסד עברי הנאבק נגד גזרות השלטון הפולני. השלטון הסוביטי הפך את הסמינר העברי לבי"ס באידיש. הנערה העבריה ואח"כ האידישיסטית נעלמה ואיננה. כך היה גורלן של רבבות נערות ונערים בתקופת השואה האיומה. הי"ד.

ב־29.11.1936 אני תלמידה טובה בסמינר, לא חסרות לי חברות, כי אני יודעת עברית יותר מכולן. יש לי רק ספר אחד ולחברות יש כל הספרים. אני מודאגת כי קשה לי לשלם את שכר הלמוד בסמינר.

ב־14.5.1937 עתה בחג השבועות אני בבית. אני מספרת הכל והם חושבים שאני בלבוב בגן עדן. ב־27.9.1937 הריני בבית בחג הסוכות. בלבוב אני נמצאת בפנימיה צבורית. בית ספרנו קשור ל"תרבות". 3 שנים עברו מזמן שהותי בלבוב. כמה הפתעות, נסיונות, תקלות עברתי.

ב־10.1.1938 השתא למדתי בהתלהבות ובעונג רב. למדתי וסבלתי כנערה קטנה שחיה לבדה בעצבון בבירה. הלמוד נתן לי קורת רוח רב. מחר אני חוזרת לבובה. אתאמץ בכל כוחותי ואלמד עד אחר חצות בלילה לאור הנר ובפחד שמא המנהלת תראה אותי לומדת בשעה האסורה. אמנם אני שמחה וצוחקת אבל בעומק הלב אני עצובה על המצב הרע של היהודים כולם והאנושיות כולה.

יפה

שלום יהודה : 16.2.1938.

תודה עבור מכתבך. אתה הבנת אותי, לא מאסת בי ולא צחקת ממני. אני מודה לך עבור המילים הטובות שעוררו בי תקוה. הורי מתאמצים מאד לבוא לעזרתי. קשה לי שהורי הזקנים עושים מאמצים רבים כדי לעזור לי. שעורים פרטיים איני משיגה. כתוב לי אתה, מה היית עושה במקומי ? אני שואפת לחסוך כסף על מנת לנסוע לוילנה ולסיים שם את הסמינר העברי. יש לי שם פרוטקציה, כי אחותה של מנהלת הפנימיה, שאני נמצאת מלמדת פולנית בסמינר בוילנה. עלי להוסיף שפיגה אחותי ומאיר אחי תרמו עבורי כל משכרתם שהרויחו החודש.

ב־1.5.1938 בל"ג בעומר הקרוב נערוך טיול ונשף. אני אשיר סולו. גם בנשף בארגוני אשיר סולו. אתמול בליתי "ביד חרוצים", שם התקיים ערב ארץ ישראלי. היו 2 שליחים מהארץ : המשורר נתן ביסטריצקי ועוד אחד. הרצאותיהם מצאו חן בעיני.

ב־10.7.1938 גריידינג. סליחה על שתיקתי הארוכה. לא ידעתי מה להשיב לך על מכתבך שעשה עלי רושם עז. בגלל השפעת מכתבך לא אפסיק את הלמודים. אשמע בעצתך ואמשיך לגור בפנימיה בתשלום מועט. יותר לא אכתוב על צרותי רק על שמחותי. אני קוראת הרבה ספרים בעברית. אתה תהיה לי לדוגמא, ולא אהיה חלשה, אתאמץ וזה לבטח יתן לי קורת רוח וספוק. שלום, להתראות בשנה הבאה בירושלים. שלך, **יפה** (שיינדאלי)

27.4.1939. אתה הרי מכיר את חיי הפשוטים. בית ספר, למודים, שעורים וזה הולך וחוזר, ונמשך עד בלי סוף. אבל אני שמחה בחלקי. אני מודה לך מעומק לבי, שהוצאתי אותי מהבית והראית לי את הדרך הנכונה, אמנם שם חייתי בלי עול אולם שם החיים ריקים. אנכי חושבת שהיום לא הייתי מסוגלת לחיות שם. לבוב נתן לי הרבה מאד. למדתי לסבול, לשמוח, לצחוק, לבכות ולהיות עצמאית. החיים כאן נתנו לי יותר מלמוד בבית הספר. גזרה וצרה באו על בית ספרנו. הממשלה סגרה אותו ימים אחדים וא״כ שערי בית הספר נפתחו מחדש והכל נמשך כרגיל. איני מבינה את פשר הענינים. **יפה**

יהודה אהובי: ב־31.7.1939.

דברתי עם זישא הוא נעים מאד. בית הספר קבל זכויות כגמנסיה עברית. אני משתדלת לאסוף כסף במשך החופש אבל זה לא ימלא את החסר. כתבתי היום מכתב לגברת אחת, שאלמד את בנה שעורים פרטיים ואני אקבל לינה אצלה בבית עבור השעורים. אני מתכננת

לאח היקר,

לזכרון נצח

(משמאל)
צפורה (פיגע)

(מימין)
יפה (שינדאלי)
גרודק יגלונסקי

12.8.1939

לסיים עוד כתה אחת וא״כ אעבור לוילנה לסיים שם את הסמינר העברי. אני משתוקקת ללמוד בקונסרבטוריון על מנת לשפר את קולי. ההשגחה העניקה לי במתנה קול ערב. בארגוני ובבית הספר אני תמיד שרה סולו לשביעת רצון כולם. בכלל אני אוהבת מאד מוסיקה.

יפה

ליבער לייביש ! לבוב. 28.3.40.

קוידעם קאל וויל איכ די באמערקנ דו זאלסט זיכ ניט כידעשנ אפ דעמ שרייבן, ווייל בא אונצ שרייבט מענ יעצט אזוי ויעמנ רעד, דאס איז א פאנעטישער יידיש. אונדזער שול איז געווארנ איבער־געאנדערשט אפ א יידישע מיטל שול, אבער איכ לערנ אינ פעדאגאגישע שול אפ סאקראמענטעק, אונ דא ווויינ איך אויכ אינ קלאשטאר, אונ די נאנעס באדינענ מיר. ס׳איז גאנצ גוט. אינ שול באקומ איכ 70 רובל סטיפענדיום א כוידעש, קענ זיינ, אז דעמ כוידעש וועל איכ באקומענ מער. מיטאגנ האב איכ פאר א לעקציע, אונ איבערהויבט ס׳איז מיר אסאכ בעסער ווי פאר דעמ. דא זענענ אלע שולנ אומזיסט, אונ דער פראלעטאריאט האט איבעראל א צוטרייט, פאר דעמ ווייס איכ ניט צי איכ האב גוט געטונ איבערגייענדיק אינ דער פעד. — שול. נוכ 3 יאר לערנענ וועל איכ מוזנ איבערנעמענ א פאסטנ דארט ווו די רעגירונג וועט מיר שיקנ, אונ פאר דעמ שטיצט זי מיכ און איכ באקומ סטיפענדיום. אבער נאכ דעמ ענדיקנ פונ די מיטל שול (10 יאר, אונ איכ בינ געווענ אינ דער 8 קלאס) האט מענ א אפענעמ וועג, מענ קענ גיינ אפ אוניווערסיטעט, אבער מענ קריגט ניט קיינ סטיפענדיום, אונ דאס איז די סיבע פאר וועלכע איכ בינ אהער איבערגעגאנגענ. פונ דער היים וואלטנ מיר יעצט געקענט אויסהאלטנ אבער איכ קענ פונ זיי דאס ניט פארלאנגענ. איכ האב נאר פארגעסנ צוצעגיינ אז נוכ א פאר יאר לערנענ אפ דער פאסטנ קענ מענ זיכ לערנענ אפנ אינסטיטוט, דאס איז א העכערע שול פאר לערער, נוכ דעמ לערנט מענ די קינדער אינ די העכערע קלאסנ פונ די 10 יעריקע שולע. איכ לרנ מיכ יעצט אסאכ בעסער ווי פריער, ווייל איכ האב בעסערע באדינגונגענ צומ לערנען. אונדזער שול איז יידיש, אבער אנדערע זענענ אוקראיניש. אויכ אינ גריידינק איז אוקראיניש. ס׳איז מיר א שאד וואס איכ וועל פארגעסנ דאס וואס איכ האב פאר דעמ געלערנט אינ לעמבערג, ווייל איכ האב ניט קיינ צייט צו איבנ. אינ קלאס בינ איכ איינע פון די בעסטע שילערנס. מער האב איכ ניט קיינ נייעס. שרייב מיר וואס עס

הערט זיך ביי דיר ? וואס טוט ריבקע אונ מוישע ! זולינ זיי מיר אויך עפעס שרייבנ ! שיק זיי איבער מיינ בריוו ! וואס טוט ברעט אונ זישע שטובענהויז ? גיב זיי אופ א גריס. איך גריס דיך און קיש דיך. **יאפע**

P.S. דער אדרעס איז צו מיינ כאווערטע, שרייב אויף ענגוי dla Margel Sianki פאר דער שלאכט האב איך דיר געשיקט מיינ פאטעגראפיע (מיט פייגענ) צו האסט זי ערהאלטנ ? איך לערנ זינגענ אין קאנסווארי־ טאריום אונ געלד, אונ מיינ כאווערטע לערנט מיך שפילנ אפ א פארטעפיאנ. **יאפע**

זכרונות על מבצע העפלה לא"י על ידי צעירים מגריידינק

אני אליעזר בן יעקב (קאמפל) מגריידינק, חברי יעקב ישראל ביליג ז"ל והחברה חנה מאנדל נפגשנו יחד בתכנון עליה בלתי לגלית בחדש מרץ 1939. בכנס בלבוב נודע לנו משליחת ארץ ישראל חדוה פוטשמן על ארגון קבוצה לעליה ב' לארץ ישראל. אנו החלטנו להצטרף לנסיעה נועזת הזאת. החלו ההכנות לנסיעה. 600 זהוב פולניים הנדרשות לי קבלתי ממוסדות צבור ציוניים בלבוב. יעקב ישראל קבל את 600 זהוב מבני משפחתו. להורים לא ספרנו כלל, שזאת נסיעה בלתי לגלית. אנו היינו בגיל 18 וצריכים היינו להתיצב במשרד הבטחון על מנת להתגייס לצבא הפולני. נודע לנו ממשרד הארצי ישראלי בלבוב אם נותר על האזרחות הפולנית יתנו לנו תעודת שחרור מטעם הצבא ונוכל לנסוע חפשי. פנינו כל אחד בנפרד בגריידינק לפקיד הפ. ק.או. מצקוביץ. הוזמנו למשרדו לשם חתימה על ותור מאזרחות פולנית ושחרור מצבא הפולני. עלי להעיר בנ"ל עזר לנו העשיר מרדכי לנג, אשר התאמץ והשתדל לפעול עבורנו במסירות רבה. על ידי המשרדים בלבוב שלחנו מברק לורשה למקרוצקובסקי, (מטעם המזרחי) אשר דאג לדרכונים עבורנו. נרשמנו בדרכונים, שארץ היעוד שלנו היא סן־דומינגו ולא פלסטינה. מקרוצקובסקי לוה את הטרנספורט שלנו דרך צרנוביץ עד לקונסטנצה.

בקן של בני עקיבא בגריידינג ביום חמישי בערב לפני שבת הגדול נערכה לנו מסיבת פרידה, כולה מתח, בכי, דמעות, ברכות וגם קנאה, ששני חלוצים צעירים עולים לארץ ישראל. הנסיעה היתה כרוכה במאמץ עצום. בערב שבת הגדול התאספנו כל החלוצים בתחנת הרכבת בלבוב,

כולם היו בתלבושת אחידה, מעיל עור קצר, מצחיה אפורה ומגפיים, ילקוט גב וסמל התנועה בדש הבגד. בשלושים במרץ נפגשנו שם עם "משלוח" של חלוצים, שהגיעו מורשה ויחד בשירה אנו עולים **ארצה** יצאנו ברכבת מיוחדת עד צ'רנוביץ רומניה. נסענו **בשבת** בהיתר מיוחד ע"י הרב ר' חיים עוזר גרודזנסקי והגענו במוצאי שבת הגדול לקונסטנצא עיר נמל רומני. שם ירדנו דרך גשר צר לנמל צדדי להאניה. היתה זו אנית משא יונית ישנה בשם "אסימא". הלילה הראשון היה ליל **פסח.** חלקו מצות, ת"א ומים. לי היה נקניק ובקבוק משקה 96%. ערכנו ליל סדר. יציאת מצרים אישית ממש. נסענו 7 ימים בים בצרות צרורות מזון מועט, טלטולים מחלות ים, צפיפות וצפיה ליום המקווה בארץ ישראל. בליל שביעי של פסח התכוננו לרדת בחופי הארץ. המדריך מארץ ישראל בשם משה, הודיע לנו שקודם כל בתור לירידה הבנות, ובין הבנים אלו שיודעים להשיט סירות, ויודעים לשחות בנהר, אנחנו יוצאי גריידינג ששם היה נהר הורשיצה, ידענו להשיט סירה, ידענו לשחות, לכן התיצבנו הראשונים עם ילקוט על הגב, ירדנו בסולם חבלים מן האניה לסירה. שם הצטופפנו כשלושים עד ארבעים איש בסירה, החלונו להשיט הסירה במשוטים ומיד שמענו יריות מהאנגלים. פקדו עלינו לקפוץ לים ולשחות עד החוף. כולנו רטובים נפחדים עייפים רעבים רצנו בכוון ההרים והפרדסים. אנשי ה"הגנה" פונו אותנו דרך פרדסים, חתכו גדרות וטפסנו בין העצים עד שהגענו לכפר העברי הראשון. שם קבלו אותנו "גפירים" וחלקו אותנו שנים שנים לכל בית של אנשי המושב. שם הכפר הוא **כפר חיים** ע"י נתניה. וכך הגענו לארץ ישראל. נקלטנו בביתם של זאב ובלה מרגלית. הלבישו לנו בגדי חקי וכובעי טמבל ויצאנו לעבודה בשדה.

אותו לילה ירדו לחוף בערך 300 עולים, ועוד 300 עולים נתפסו על ספון האניה. האניה הוחזרה ללב ים עוד 3 חדשים בטלטולים ורעב עד ששוב הגיעה אחרי חג השבועות לחופי נהריה. פרט חשוב עוד עלי לציין שביום שירדו חצי העולים הבלתי חוקיים בחשכה, לפנות בוקר נתפרסמה ידיעה בעתון, שאניה בשם "אסימה" עם 300 עולים נתפסה בחופי הארץ. אז הכריזו העובדים בנמל חיפה שביתה כללית לאות סולידריות ומחאה על תפיסת האניה. כמובן שנתקבלה פקודה מאת הממשלה הבריטית לגרש את האניה ללב ים. כך נסתיימה הנסיעה של 3 מיוצאי העיר גריידינג לארץ ישראל.

אליעזר בן־יעקב, ירושלים

י. מארגל אליעזר בן־יעקב (קמפל)

בית הכנסת הגדול (די גרויסע שוהל)

בית הכנסת הגדול (די שוהל), היה מפורסם בציוריו הנהדרים, כגון תבת נח, "שנים מכל תביא אל התבה" ועוד. לשוהל ירדו במדרגות למעמקים. השוהל נראה כמבצר ושמש כמפלט בשעת התנפלויות על העיירה היהודית. נוסח התפילה בשוהל היה אשכנז. בשבתות נהגו לסיים את כל התהילים מחצות היום עד תפילת מנחה. ר' משה וולף מאנדל ומרדכי האדום היו מאומרי התהילים הקבועים. כילד בחדר נצטרפתי לאומרי תהילים בשבת בשוהל.

בשוהל נהגו לערוך את החגיגות הרשמיות בימי קיר"ה ובימי הרפובליקה הפולנית. הרב דרש מעניני דיומא, והחזן ר' אברהם שנור הנעים בתפילות. בימים הנוראים התפללו בשוהל הרבה יהודים מתבוללים וכפריים. יידל שטרום — דייר בבית אבי צחצח ונקה את נברשות הנחושת של השוהל לימים נוראים. אז נתנה לי האפשרות לעלות לגניזת השוהל ולחטט בה. עינתי בשיירי ספרים שונים כגון "המאספים" ועוד. נהניתי לשבת במקום המכובד של אמי, ליד סורגי החלונות בעזרת נשים.

ראיתי את השמש ר' אברהם יעקב פותח את השוהל ודופק 3 פעמים במפתח הענק על שער הכניסה. חברי נמנו וגמרו שהדפיקות של ר' אברהם יעקב גורמות ליציאת הנשמות מהשוהל, משום כך אנו ילדי השכונות הקרובות לשוהל פחדנו בערבים לעבור סמוך לשם. עזרת נשים היתה גם למטה נספחת לשוהל.

ב־1918 במלחמת הפולנים והאוקראינים שמש השוהל כמקלט, ורבים התאכסנו שם בשעת הפגזת העיר. לימים נוראים ולחגים הכין החזן ר' אברהם שניר מקהלה נאה. הלחנים שחבר החזן נשמעו מפי המשוררים במשך שנים. כאשר סימו את התפלות בבתי כנסיות הסמוכים לשוהל, באו להאזין לזמירות ר' אברהם. השוהל שמש כמקדש מעט, לא סדרו שם שלוש סעודות, לא עשנו שם סיגריות, לא העמידו שם תנור לחמום בחורף. בחורף התפללו בשוהל בקור.

זכורני שבמלחמה העולמית הראשונה עמד הרב עטוף בטלית בשוהל והכריז חרם על מפקיעי השערים במזונות. על יד השוהל התקיימו החופות. בתהלוכה צעדו הקרואים עם התזמורת מהאולם וערכו את החופה על יד השוהל. זאת היתה חויה נהדרת, גם לא יהודים הופיעו לחופות. גבאים בשוהל היו ברייר ש. וישראל קרפ. כאשר בניו של אברהם יעקב השמש התעשרו ממסחר עצי בנין, לא היה לכבודם שאביהם ישרת כשמש השוהל, נתקבל במקומו נתנאל שייניגר המלמד.

(מתוכנית מסע הכנסת „ויאמר ה׳ אל משה״, ועד מסע הכנסת ג״ק)

ד) בית הכנסת בעיר קרוע

ג) בית הכנסת בעיר (שוהל׳ ב) בית הכנסת בעיר (שוהל׳ א) בית הכנסת „ויאמר ה׳ אל משה״

פוליש שוהלכל

פוליש שוהלכל מנין בעלי מלאכה, סוחרי סוסים, בהמות וסתם יהודים. הפוליש היה בפרוזדור של בית הכנסת הגדול. בימים הנוראים לא התקיים בפוליש מנין נפרד, אלא הצטרפו לצבור המתפללים בשוהל הגדול. ר' צבי טלר, קרא בתורה בפוליש. גבאי פוליש־שוהלכל נהגו בו בכבוד גדול.

מידי שבת בשבתו נהגו הגבאים לבלות אתו בין מנחה למעריב בבית משתה של לאה ומרים מאן. שם ישבו מסובין קבוצות לפי בתי הכנסת. בלו את זמנם על־יד כוס מי דבש (מד) מעשי ידיו להתפאר של ר' אלתר וינטר. המשקה של ר' אלתר ערב לחפם של כל אניני הטעם. ביחוד שתו את המד של ר' אלתר בחג הפסח. טעמו וריחו הגיעו למרחקים, ולא סר משולחנות הפריצים והנסיכים. האברך המשכיל צבי טלר הגיע לגריידינג כפליט במלחמה העולמית הראשונה מברודי. אנו בחורי חובשי בית המדרש הושפענו מר' צבי טלר. חנותו היתה בית ועד לעברים צעירים. השגנו אצלו עתונים עברים מא"י ומתפוצות הגולה. שוחחנו אתו על סופרים ומשוררים עברים החדישים ביותר. אחד הגבאים החשובים בפוליש ישראל היה הקברן המסתת מצבות. אביו של הקברן, כבחור צעיר עבר פעם בשבת ומגפיו היו מצוחצחים. הפרנס חשד בו, שצחצח את מגפיו בשבת. הפרנס פלט מפיו "הוא ישרת בצבא", וכך היה. הוא שרת בצבא הרבה שנים. יש אומרים 24 שנים שהה בצבא האוסטרי. הקברן ספר כאשר הוא היה מועמד לקברן מטעם חברה קדישא עבר מבחן, ועליו היה להשאר כל הלילה לבדו בבית החיים. נשמעו דפיקות, הלך בעקבות הדפיקות כדי להוכח מה טיבן, ומצא פח תקוע בחלון אשר דפק ממשב הרוח. כמו כן כאשר הנ"ל דפק על יתד בחושך נסחבו בגדיו, ונתקעו מתחת ליתד. ברצותו לקום נתעכב ונבהל, ואח"כ נתברר לו שהיתד נתקע במלבושו ולא רוח רעה או נשמת מת עכבוהו. ומאז שרת כקברן בלילות ללא פחד וחרדה.

חברה תהילים ורש"י

בית הכנסת (שוהלכל) חברה "תהילים ורש"י". ר' דוד וולף שליידר היה משכמו ומעלה גבוה מצבור המתפללים. הוא הגיד שעורים לקהל

בחול ובשבת. ידו אחת נקטעה בעבודה בבית חרושת לנייר של ד״ר קולישר. נהג ללמד תורה לפי פירושו של ר׳ משה אלשיך הקדוש. כמו כן קנה את לב הצבור בלמוד מדרש רבא. הוא גם היה ש״ץ חשוב בימים נוראים. שנים רבות התאבק צבור המתפללים לבנות מחדש את השוהלכל. מראשי העסקנים היה נתן השמש חותנו של אבטשי מאנדל. נתן שרת כשמש בית הדין ובית המדרש. נכדיו בני ראש הקהל אבטשי מאנדל וחלק ממשפחתו התפללו בחברה תהילים ורש״י. ספרו שעכבו את משכורתו של ר׳ נתן כלחץ על מאבקו לבנין ״השוהלכל״. נכדיו של נתן אמרו על השוהלכל ״בית הכנסת שלנו״. כשעברו להתפלל לבית המדרש הסמוך היתה ידם פרושה ב״שוהלכל״, הם הופיעו לשוהלכל לשם קבלת החזקות כגון הגבהת ס״ת בש״ת לעיני ישראל וכדומה. משה שטריך אחד מחשובי החלוצים שעלו בראשית שנות העשרים ארצה וזכה להיות בין מתפללי השוהלכל, ספר לי שלאביו ר׳ אברהמצ׳י ז״ל היתה חזקה להכין יין צמוקים עבור ההבדלה במוצ״ש. אבצ׳י מאנדל חשקה נפשו לזכות בחזקה הנ״ל, ואברהמצ׳י אביו מצא עוז בנפשו נאבק והצליח להתמיד בחזקתו ולא מסרה לאבצ׳י. כוחו של אברהמצ׳י הבנאי היה בספוריו על צדיקים וחסידים, שמשכו את לב הצבור. אברהמצ׳י היה מתחיל בתפילות ימים הנוראים, וקולו היה ערב. אחיו של אברהמצ׳י ר׳ פסח שטרייך הכורך, היה בקי בכל ששה סדרי משנה. ר׳ פסח היה ש״ץ חשוב בימים הנוראים. אמרו עליו שבפיו מוסתרת משרוקית כמו אצל החזן המפורסם ניסן בלזר. אבי זלמן מרגל ובניו היו מתפללים קבועים בשוהלכל, ושכניו היו משה מאנדל, פייביש צאטנברג, סמוך להם ישב זלמן ליב קלט. בימים נוראים נהג להחזיק מלאי מים בבקבוק לשם נטילת ידים אחר כל מגע קל בגופו. למרות חולשותיו וזקנתו ישב כל הימים בשוהלכל ולא הלך לביתו בשעת ההפסקות לנוח קצת. אבי קנה עבורי מקום בשוהלכל, ונהניתי לעיין במחזורים מדפוסים נושנים ובפירושיהם בכתב רש״י. ר׳ איציק אלי שליידר היה תוקע בשופר. הוא הופיע לשוהלכל עם ציפיה לבנה גדולה שהכילה הרבה שופרות לשם החלפות בשעת הצורך. ר׳ משה מלצר מלמד דרדקאי, קרא בתורה בשוהלכל ונשא בעול בסדורים שונים שלא על מנת לקבל פרס.

בענין קביעת נוסח התפלה בשוהלכל נתפלג צבור המתפללים ולמען השלום נסעו לאדמו״ר ר׳ אייזיקל מקומרנו. הנ״ל קבע להם נוסח מערב, ונמנעה המחלוקת בשוהלכל החדש לשביעת רצון כולם.

כמו כן התפללו בשוהלכל כל משפחות לידער. שם גם התפללו זלמן פישל דודס, לאבע הס ובנו יחזקאל, משולם מסר ובנו אייזיק ליביש.

בית המדרש

בבית המדרש נקבע מקום למרא דאתרא. בקירות בית המדרש היו ארונות מלאים ספרים מסוגים שונים. רבים מבאי בית המדרש התענגו להסתכל בספרי קודש ובאותה השעה לשמוע לקול תורה של העוסקים בה. הכורת עלה על כל הספרים העתיקים היקרים והגניזות. חבל על דאבדין, בית המדרש היה פתוח יומם ולילה. הוא גם שמש למקום לינה למחוסרי בית ולנודדים. אנו פרחי בית המדרש, הגשנו לנודדים מיטב מזונות מביתנו.

היו אברכים שעסקו בש״ס בקלויז בלז, אבל לעבור על פרק בנ״ך בטעם ובמנגינה מיוחדת סרו לבית המדרש. זכורני שהרב א. ליבעס שליט״א כבחור צעיר, סר לבית המדרש, עלה מספסל לספסל הוציא ספרים ועיין בהקדמות מחברי הספרים. הנ״ל אמר לי שזה הוא עושה בעצת אביו הת״ח, לשם רכישת סגנון עברי מקובל על מחברי ספרי קודש. כל המתענים בערב ר״ח, ביום כפור קטן, התכנסו בבית המדרש. בראשם עמד ר׳ יצחק הירש דורליך, המכונה אצל נכרי העיר והסביבה ״חצי רב״. (פולרבין) קיום תפלות ער״ח בבית המדרש עשה רושם רב ויצר אוירת דבקות והכנעה כלפי שמיא.

נזכיר מקצת מבעלי הבתים מתפללי בית המדרש, ר׳ פישל זינגר גבאי בבית המדרש. זכה ר׳ פישל וזוגתו מנוחתם כבוד בישראל. גם ר׳ בן־ציון בר, זכה לעלות ארצה עם בני משפחתו. ר׳ פסח פרובסט דרש בין השמשות בשבת בבית המדרש. איציק אלי שליידער למד מדרש לקבוצה בשבת אחה״צ בשעה שכולם ישנים מנוחת שבת. הוא תכנן כל שנותיו לעלות ארצה יחד עם תלמידו נחמיה החיט ויחיו יחד חיים משותפים. רבי יצחק אלי הוא סוחר מומחה לכותנה, ולפי המדרש צומחת כותנה בישראל. נחמיה יתפור בגדים לתושבי הארץ ולא זכו. גם ר׳ ליביש קרויז חלם על הארץ ולא זכה לעלות. ר׳ בעריש מיזלש חטט בשו״ת בארונות בבית המדרש בהתמדה.

לפני בדיקת כשרנו הצבאי, בלינו כ־200 בחורים צעירים כחדשיים בלילות בבית המדרש. סימנו את התקופה באמירת תהילים, אני עברתי לפני התבה, ועל ידי חברים חשובים, הנציח אותנו בתמונה חיים אפיסדורף. שנים רבות התפללתי במנינו של הרב. בני הרב דמתא השפיעו עלי לטובה. זכרה ד' לטובה את מורי ר' שמעון בוכנר מאושויצין למדנו גמרא ותוספות. תחביבו היה לשוחח על ספרו של נחום סוקולוב "למרנן ורבנן". כתלמיד הסמינר העברי בלבוב וכעוזרו של עורך עתון עברי "הסולל" זכיתי יחד עם מר נתנאלי ז"ל לבקר בשנת 1933 את נחום סוקולוב במלון בלבוב. דודי מרדכי מארגל אח סבי, היה ממשכימי באי בית המדרש. הוא הצטער על שסבי לא זכה לראות את נכדו עוסק בתורה בהתמדה. דודי הנ"ל עסק ביצוא שורים לוינה באוסטריה. פעם נתגלתה מחלה במשלוח שוריו ע"י שערי וינה. בפקודת הרופאים קברו את שוריו סמוך לוינה. דודי ירד מנכסיו, וכל ימי חייו נשאר עני. ר' אנשל פרנקל מיושבי המזרח בבית המדרש זכה ומנוחתו כבוד ברחובות. בבואי ארצה 1936 בקרנו אצלו ברחובות בבית בתו.

בבית המדרש בגריידינג ע"י ארונות ספרים עוסקים בתורה
1) חיים ברעט ז"ל, 2) ישראל הוטר הי"ד, 3) מרגל ליביש ליט"א

בית הכנסת "אויבן שוהלכל" או חבורת "רש"י"

"אויבן שוהלכל", עליה לבית הכנסת במדרגות דרך פרוזדור בית המדרש. ר' משה ויס בן אברהם יעקב, הטיף ולמד מדרש ב"אויבן שוהלכל". זכרה אלקים לטובה את ר' אברהם יעקב ויס ז"ל, גבאי בית הכנסת הנ"ל, שבהשפעת מורי ר' מרדכי דינדאס, קראני בשמחת תורה לעלות לתורה בעצמי, ולא עם כל הנערים. ר' מרדכי מלמדי רגיל בפומיה "ב"ה שבזקנתי זכיתי לפרנסה בעל־הבתית". (להיות מלמד). אבי שרת בשעה זו בצבא קיר"ה.

כאשר ר' משה ויס דרש בפסוק "דרש דרש משה", הגיח חסיד בלז וצוח כלפיו באוקראינית "דוריש דוריש משה מנה ניע זדוריש". מובנה, תשטה באחרים, בי לא תשטה. ר' משה נפטר במגפה בשנת 1915. כל העיר הלכו אחר מטתו. כאשר חזר בנו ש. צ. וויס מוינה, מלא את מקום אביו ואמר "שעור קבוע בשוהלכל". אני נהניתי לשמוע את קריאתו בתורה של בנו יהושע ווייס. נגונו של יהושע ווייס במרשות שבשמחת תורה טרם נשכח ממני. כאשר אברהם "ליכטרמאכער" חבר בחברה קדישא חלה ונטה למות, נכנס ר' אברהם יעקב לבקרו, אמר בבדיחתו לאברהם ליכטרמאכער, איך אוכל בעצמי לשתות י"ש ?, על זה אמר אברהם ליכטרמאכער "לא אתן לך בעצמך לשתות". ומספרים כעבור שבועיים ימים, נפטר ר' אברהם יעקב. בין מתפללי בית הכנסת החשובים, ר' שמואל מינצר הקטוע יד. התפלל כאן משה גלאנץ, יהודי יפה, בעל הדרת פנים, בשיחותיו אתי אמר שמשיח יבוא בדרך הטבע. נולדה למשה גלאנץ בת, קראה מרים, שם מפרשת השבוע. בשוהלכל התפלל ר' משה וולף מנדל ובניו, צבי ונחום בריר, והאחים קליסט, שניד. גם עזרת נשים נספחה לשוהלכל.

בלזר קלויז

בקלויז בלזר החדשה והרחבה ומלאת אור ושמש, ישבו ועסקו בתורה אברכים וזקנים יחד בהתמדה. סדר הלמוד לרוב בזוגות. בחורים מוחזקים כלמדנים, אמרו שעורים לצעירים מהם. תקופה אחת השתתפתי בלמוד בקבוצה של אהרן ליב ברט. למדנו גמרא, תוספות ויורה דעה. לפעמים הצטרפתי לקבוצת חיים הירש קלאנג שלכדם והדריכם בגמרא. למדתי חורף אחד אצל ר' יוסף שוחט. נחשבו למיוחדים הבחורים שלמדו אצל ר' בנימין הדין. ערה ותוססת היתה קבוצת בחורים וביניהם

אייזיק ליעבעס, שאביו ר' אברהם גדול בתורה וחריף, הגיד שעור בפניהם. החסידים הותיקים קרבו את הצעירים מכל שכבות העיר. זכורני בחצות הלילה בשעת התעמקותי בסוגיא, ישבו שליחי החצר בלז, הזמינו אותי לשתות לחיים בחברתם. באותה שנה עליתי לר"ה לבלז. האדמו"ר ר' יששכר דב זצ"ל ברך אותי ואת אבי, ויעצני להמשיך בלמוד תורה.

גבאי בקלויז בלז היה חיים שויצר. הוא חלק נרות לבחורים לומדי תורה. כמו כן פעל כגבאי לקופת ר' מאיר בעל הנס. עזר לו ר' שמשלי ברט, אשר חזר על הפתחים לאסוף את כספי ר' מאיר בעל הנס. פעם סרתי לכולל גליציה בירושלים, בדקתי בגנזים וגיליתי מכתבים מחיים שויצר לכולל גליציה. נתגלה לי שאפילו בשנת 1939 מנה מספר הנדיבים התורמים לקופת ר' מאיר בעל הנס 243. הסכום שנשלח באותה שנה מגריידינג היה 11,185 זלוטי פולניות.

בקלויז בלז גם מעוט חסידי קומרנו לא קופחו והרגישו בטוב, והם משה שטובנהויז, אברהם קלר הש"ץ, ור' שמעון אלעזר מלמד לגמרא. הוא היה מחשובי חסידי קומרנו. ר' שמעון קבל את האדמו"ר מקומרנו ר' יעקב משה ספרין בביתו, וערך לו סעודה חלבית כפי בקשתו של הרבי. מרדכי לאנג עשיר היה, מקובל בחצר בלז, בשבתות ובחגים צעדה בעקבותיו תהלוכת עניים לביתו ברינק, וסעדו אצלו בשבת. מ. לאנג השתדל לבטל גזרות של אנשי הקלויז אצל השלטונות. טפוס מיוחד היה אללי יושב בבלז ומקרב את הבחורים מגריידינג שבאו לחסות בצלו של הרבי. כש"ץ היה מקובל דוד אליעזר הוכברג.

ר' אשר פרגר היה בין החשובים, ביחוד מעת שנוסף לביתו חתן חשוב ת"ח הרב ר' דוד ליבנד א"כ ראש ישיבת בלז בלבוב. השוחטים הוחזקו כת"ח. הם שמשו כש"ץ ובעלי תקיעות, יוסף שוחט, מרדכי שוחט, משה ניסן שוחט, מתתיהו וולף שוחט גם היה לו תחביב לשוחח בפוליטיקא. ר' אלי קלאר קורא בתורה בנעימה חסידית מיוחדת, ממעט לדבר, חסיד בלז נלהב. בניו מראשי הציונים, בנו פתחי' עלה כחלוץ, גויס גם כחיל בבריגדה היהודית, ונפל בשבי גרמני ביון. רצוי להזכיר את ר' משה ז'ולקבר, שתקן אך בעל השפעה. מנין הכח משיכה של בלזר קלויז? ר' יוסל גינסברג מפסגת ההר עובר בדרך בתי כנסיות חשובים, ולא סר לשם, אך ורק נמשך לבלזר קלויז.

ב־1928 נתבקש בישיבה של מעלה האדמו"ר ר' יששכר דב הצדיק מבלז, ר' אהרון בנו הוכתר לאדמו"ר. עוד בחיי אביו, ערך שולחן לחוד

לבחירי חסידי בלז. האדמו"ר ר' אהרון הוזמן ע"י חסידי בלז בעירנו, לבקר בגריידינג, ובהזדמנות זו יקבע גם את המזוזות בקלויז בלז, שהמתינו לקבען 14 שנה. ראשי חסידי בלז בעיר, מצאו שביתו של אבי זלמן מארגל, מתאים לארח את הרבי ופמליתו. הורי ראו בזה זכות גדולה. פנו את ארבעת החדרים, ועלו לשבועיים לגור בעליה. אבי ותר לחסידים על הבטחתם לשלם פצויים עבור נזקי הבית. בבקורו של האדמו"ר ר' אהרון נערך חנוכת הקלויז וקביעת המזוזות. מרא דאתרא ר' יוסף קליגר נתכבד בקביעת המזוזות בקלויז. הבחור זלמן הוכברג תכנן תפאורה יפה בצורת הקלויז בזעיר אנפין, תהלוכת אבוקות וכלי נגינה הלכו לרכבת לקבל את פני הרבי. העיירה גריידינג הומיה ושמחה. יום יום צבאו על אכסנית הרבי אלפי יהודי הסביבה, שבאו לקבל את ברכתו של הרבי מבלז.

עיקר ההתעלות היתה בשעת עריכת השולחן בקלויז בשבת. בין הראשונים שכבדם הרבי בשריים היה בעל הבית ר' זלמן מארגל. כמו כן הכריזו וקראו את בנו של בעל הבית ליביש לקבלת שריים.

בשנת 1947 בקרתי אצל הרבי האדמו"ר ר' אהרון בת"א, עמדה לי עוד זכותי כבן בעל הבית מגריידינג. ר' מוטאלי זצ"ל, אחיו של הרבי והרבי בכבודו ובעצמו, התענינו בי מאד. נתן לי להתיחד עם הרבי

ארגון צעירי אגודת ישראל בגריידינג
מסיבת פרידה לחברם חיים שנור היוצא להולנד

אחרי חצות בלילה, ובעצת הרבי, קראתי לבני הנולד ראובן, ע״ש גיסי, כי מנהגנו בקריאת שמות, להעדיף בעל משפחה על בחור רוק. הרבי שמח לשמוע ממני, שכמורה בישראל הריני מלמד גם חומש ורש״י וגמרא. אחל לי ברכות והצלחה בעבודתי החינוכית.

הקלויז של האדמו״ר **ר׳ זינדל רוקח,** חתנו ויורשו של ר׳ שלום רוקח זצ״ל. הקלויז נבנה בחצר רחבת ידים על יד באר וקרוב לנהר ורשיצה. בית הכנסת היה מצד אחד של החצר, ובניני מגורים מעבר השני. הקלויז היה קרוב לרכוז כל בתי הכנסיות ובית המרחץ. שם היו מתפללים אוהדי חצר הרבי ר׳ זינדל וקודמו, חותנו ר׳ שלום רוקח זצ״ל בעיקר בשבתות ובחגים. בחול נהגו רבי זינדל וכמו כן ר׳ שלום זצ״ל להתפלל בקלויז בלז. תמיד היו ממתינים להופעתו של הרבי בזמן המיועד לתפילה. הרבנית הצדקנית שבע׳לי היתה מקובלת ואהובה על כל בנות העיירה. גיסתי רבקה קאסטנר שכנת החצר של הרבנית שבע׳לי הי״ד תמיד בפגישות אתי לא פסקה מלגמור אחריה את הלל. בסוכתו הנפלאה של הרבי ר׳ זינדל בקרו רבים, ובעיקר בני נוער.

פוטיקר קלויז

בנין הפוטיקר קלויז היה ברחוב די־לאווע רחוק מכל בתי הכנסיות, ובגבול הגיטו. השם פוטיקר ע״ש האחוזה של ר׳ ישראל מרוזין, שחסידיו קנו עבורו כדי שיקבל אזרחות אוסטרית. מול הקלויז פוטיקר גר השוחט חסיד רוזין ר׳ יעקב ישראל קארב. אמי ספרה לי כילדה קטנה השתתפה בחתונת קרוביה, אסרו עליה לאכול משחיטת שוחט, שאינו חסיד רוזין. ר׳ יעקב ישראל כבחור, בקר אצל ר׳ יוסף שאול נתנזון, רבה של לבוב, בעת שהותו במעיני רפואות ע״י גריידינג בלובין. בשו״ת ״השואל ומשיב״ לר׳ יוסף שאול נזכר ר׳ יעקב ישראל. בספר ״קשוטי כלה״ שהופיע בלבוב בתרל״ג, נזכר בין החותמים ר׳ יעקב ישראל, שרכש את הספר עבור הקלויז. בהגיעו לזקנה, מלא את מקומו בנו ולוויל שוחט. אבי ז״ל קנה תפילין מר׳ יעקב ישראל שוחט.

בקלויז פוטיקר רוכזו כל החסידים המעריצים את שושלת הרוזנאים. ר׳ יעקב שפירא חתנו של הניך וגנר אמר בקלויז שעור ב״אור החיים״ לר׳ חיים אבן עטר מירושלים. רב בחורי הנוער הלאומי הדתי, שהתענינו בעתון עברי ״המצפה״ מוצאם מקלויז פוטיקר. מתפללים קבועים בקלויז פוטיקר ר׳ שרגא פיביש הפטלר, חתנו של ר׳ דוד יעקב אדלר,

ר' קלמן מאיר טמפלמן, ר' חיים בריר, ר' דב שובל ומשפחת ביליג שהיו מפורסמים כבעלי תפילה מעולים. ר' אביש שנור מלמד לגפ"ת ומנעים זמירות בימים נוראים. ר' ברוך מרגליות, אחיו של הרב ראובן מרגליות ועוד כהנה וכהנה. ר' אברהם מר בעל טחנת קמח.

משה מאסעס קלויז נמצא במרכז העיירה. שם התפללו בבוקר השכם אנשים שמתכוננים לנסיעה מחוץ לעיר ברכבת או בעגלות. בין בעלי הבתים הבולטים בקלויז הנ"ל, ר' מרדכי בלאזר. בשעה שבכל בתי כנסיות בעיירה טרם הותקן חשמל, שם הותקן חשמל על ידי ר' מרדכי בלאזר שהעביר קו חשמל מטחנת קמח שלו.

ר' חיים דוד כץ ובנו אהרלי, עסקן ב"צעירי אגודת ישראל" ומנעים זמירות. כמו כן התפללו בקלויז הנ"ל הנכדים של ר' משה מאסעס, שאול ומשה מאסעס. ר' משה קורן, ובנו ליביש, שבלט בהשפעתו בנוער אגודת ישראל.

שם התפלל ר' משה מארבך בעל מונופול למלח. בית הכנסת הנ"ל שמש כבית חם עבור כל הסבלים והעגלונים שחנו בסביבה עם העגלות שלהם. השמש מאיר מכר יי"ש ועוגות למבקרים בקלויז. ארון מיוחד סמוך לתנור שמש כמזנון. שם גם הציעו — מוכרי ספרים, מכשירי קדושה וספורי צדיקים — את מרכולתם אשר מכרו לקראת המועדים. כמו כן מכרו מעשי ביכלך. שם הופיעו דרשנים ומגידים, גם סדרו אספות צבוריות לפני בחירות כלליות לסים או לעיריה.

מנין **"מזרחי"** היה בביתו של רוזנפלד, בעל בית מלאכה למברשות ברח' וואלאווא. שם היה מקום מפגש לאוהדי וחברי "מזרחי", כמו כן שם התרכזה פעילותו של ארגון הנוער "בני עקיבא". הגבאי היה ווילנר. שם התפללו שמעון קורנבוים, בעריש שרייבר, יצחק שלאטינר ומנהיגי "בני עקיבא" אליעזר קמפל, ביליג יעקב ישראל ויעקב שיפמן. ספר לי חיים ברט ז"ל שבקר ב־1938 בגריידינג, הוזמן להתפלל במנין מזרחי וכבדוהו מאד.

סאמבורר שוהלכל

בבית הכנסת הזה התפללו חסידי ומעריצי הצדיק ר' אורלי מסאמבור וצאצאיו. עצם קריאת השם שוהלאכל ולא קלויז אומר דרשני. בוני ומיסדי בית התפילה הזה היו צנועים, ענותנים, לא שאפו לגדולות ולהתבלטות. הם שוו לנגדם תמיד את רבם הקדוש והנחבא אל הכלים.

ארחותיו ודרכי חייו של רבם ר' אורלי שמשו להם לדוגמא ומופת. בית־הכנסת הוקם ערב המלחמה העולמית הראשונה. קהל המתפללים היה מורכב מסוחרים זעירים ובעלי מלאכה המשכימים למנין ראשון עם הנץ.

בסמבורר שוהלאכל אמרו סליחות ראשונות בחצות הלילה. הרבה פעמים בקרתי עם אבי בבית הכנסת הנ"ל לתפלה או לאמירת סליחות. הרגשתי מאד טוב בבית הכנסת הזה, הכל היה חדש ומחודש ונקי. בני ר' אורלי ערכו את שולחנותיהם בסמבורר שוהלאכל. זכורני שאבי לקח אותי לבנו של ר' אורלי, שיברכני וישפיע עלי לא להתחבר עם "החלוץ הצעיר" ושאעסוק רק בתורה.

ר' נתן ברון, שגר מול בית המדרש והתפלל בקלויז בלז ואבי, שכרו עגלה על מנת לנסוע ליום כפור לסמבור להסתופף בצלו של ר' אורלי ואחרי כן לצאצאיו ולקבל את ברכתם. אבי ספר על ר' אורלי הצדיק, שבכל יום הקדוש ובלילה לא ישב, אלא עמד על רגליו. חסידיו אהבו לשמוע על גלוי אליהו לנ"ל, ועל הכתרתו ע"י ר' שלום מבלז שסמך עליו ידיו להיות רבן של ישראל. אבי ז"ל שמע בתענוג את ספורי משרותי כמורה בסביבת טורקה בהרי הקרפטים, שם גם שהו מנכדיו של הרבי ר' אורלי. בין המתפללים הקבועים בסמבורר שוהלאכל, אביו של שמואל צבירן, דוד ברש, יעקב חתנו של ר' שמעון אלעזר וב"ב.

ברזם שוהלאכל התקיים בגריידינג במרכז העיר עד שנת 1914. זה היה מנין פרטי של משפחת ברזם. בפרוץ המלחמה העולמית הראשונה. משפחת ברזם עזבה את גריידינג והתישבה בוינה ומאז בוטל המנין.

„יד חרוצים"

תחילה נמצא בית הכנסת מול קלויז פוטיקר ברח' די־לאווי. אחרי המלחמה העולמית הראשונה, כשנשתפר מצבם של "בעלי המלאכה" בנו בית כנסת "יד חרוצים" מול בנין הת"ת ברח טשלינר־פארשטאט. הרכב המתפללים הסנדלרים: שלמה, עזריאל, בן־ציון ועוד. היתה להם גם קופת גמ"ח. ל"יד חרוצים" היה נספח אולם לחתונות.

רבים היו שבעי רצון שבעלי מלאכה הגיעו לבית כנסת שלהם, ולא יהיו מקופחים בכבודי בית הכנסת. מר בס, אחד ממיסדי "יד חרוצים", זכה לעלות לישראל עם משפחתו מארגנטינה, והכה שרשים

בישראל. ליצני הדור מספרים שבכניסת הסוביטים לגריידינג ניגש אחד הסנדלרים בשבת לשולחן בית המדרש, והכריז שעתה הזמנים אחרים, והוא דורש שיעלה לתורה השלישי. הגבאים של בית המדרש מלאו את רצונו. שמעתי מאנשי "יד חרוצים" פעם הכניסו ס"ת לבית הכנסת שלהם, ובדיוק בזמן הזה הכניס הגביר אברהמ'לי וולמן ג"כ ס"ת לבית הכנסת אחר. הרב היה מוזמן לשני הטקסים יחד. נודע לאנשי "יד חרוצים" שהרב הלך בראשונה לטקס הכנסת ס"ת לגביר א. וולמן. בעלי המלאכה, נעלבו על שהרב העדיף יחיד על צבור. הלכו אנשי "יד חרוצים" והזמינו את הרבי ר' שלום רוקח לשמחתם. אחרי כן התקימו בירורים בנדון, ובעלי המלאכה נרגעו.

ליביש מארגל ליט"א, חיים בר־עט ז"ל
ל"ג בעומר תר"ץ 16.5.30

י. מארגל

מרבני גריידינג

הרב ר׳ יחזקאל מרגליות, בנו של הגאון הרב ר׳ אביגדור מרגליות, אבדק״ק אסטראבצי ואח״כ גריידינק. ר׳ יחזקאל היה אביו של הרב הגאון ר׳ אליהו בעל שו״ת ״הר הכרמל״. הרב ר׳ יחזקאל נפטר בשנת תקכ״א. בהסכמה לשו״ת ״הר הכרמל״ כותב הרב שאול אב״ד דק״ק לובלין על הרב אליהו בן לאותו צדיק הגאון החסיד מחריפי קדמאי מוה״ר יחזקאל ז״ל מן השרים הראשונים שרי התורה, אשר נתנבאו בפרק אחד עם גאוני הדור, מבני הגאון המנוח מוה״ר אביגדור. ומי שלא ראה בכבודם של אלו בעת כנוס לצדיקים טרם גלה כבוד מישראל במדינות פולין בזמן ועד ארבע ארצות. שמה ארבעה אחים יחדיו שהיתה להם ישיבה ארבעה חרשים אחים גם יחד, כולם תופשי תורה וישיבה ומרביצים תורה בישראל, והנה הגאון מר אבא מוה״ר יחזקאל הנ״ל, אשר היה לבו כלב אריה מתגבר בתורה, אשר ביתר שאת ידעתיו בשם טוב בהיותי יושב על כסא הוראה רבות בשנים בק״ק קומרנו. שמה היה לי שכן קרוב דבוק מאח בשבתו בעיר הסמוכה גריידינק. פלפלנו בחכמה וגם היה לי פתחון פה אתו בכמה שו״ת כאשר הם כתובים אצלי. בהסכמתו לשו״ת ״הר הכרמל״ של הרב נפתלי הירץ אב״ד דק״ק ווישניצא כותב על הגאון אליהו בן אחי בוצינא קדישא חסידא ופרישא הרב המאה״ג המפורסם בישראל מוה״ר יחזקאל ז״ל. הרב אליהו היה בן יחיד למוה״ר יחזקאל.

הרב אביגדור מרגליות, אביו של הרב ר׳ יחזקאל היה אביו זקנו של ר׳ אפרים זלמן מרגליות מגאוני ברודי. הגאון ר׳ יחזקאל החליף תשובות עם בן דודו הגאון ר׳ מאיר מרגליות אבדק״ק אוסטרהא מחבר ״מאיר נתיבים״ מראשוני תלמידי הבעש״ט. בהסכמת הרב ר׳ יוסף מרנפקפורט לשו״ת ״הר הכרמל״ כתב על ר׳ אליהו הבן לאותו צדיק — הגאון המפורסם בדורו לשבח כבוד מוהר״ר יחזקאל ז״ל. במעלות יוחסין סימן ס״ד, כתוב שמחה בנו של נתן בן ״פני יהושע״ מת צעיר, אשתו היא הרבנית הצדקת המפורסמת, וויטל נ״ע היתה בת הרב הגאון החסיד מוה״ר יחזקאל אב״ד דק״ק גריידינק.

הרב ר' יוסף הלוי בר' יצחק סג"ל לנדוי אב"ד של גריידינק. ר' יצחק סג"ל לנדוי אביו היה אב"ד באפטא, זאלקווא וקראקא, וגם אב בית דין ומו"צ דגליל לבוב. בספר "מעלות יוחסין" של ר' אפרים זלמן מרגליות נאמר על אביו של ר' יוסף הלוי סג"ל לדודי מוה"ר יצחק. ר' יצחק יחד עם ר' יחזקאל לנדוי נבחרו לגבאי הכוללים דד"א, ומחכמי נשיאי ארץ ישראל. ר' יוסף היה חתנו של הקציו מוה"ר ישראל איסרל מזאלקווא פרנס דד"א, וכארבעים שנה ראב"ד בזולקווא.

בנו של ר' יוסף אלכסנדר סנדר לאנדא היה בין ראשי קהילת ברודי. הוא גם עמד בראש תנועת ההתנגדות המכוונת נגד רב המדינה ר' אריה ליב ברנשטיין ונגד מוסד הנהלת היהודים בגליציה בקשר למעמסת המסים שהטילו. כמו כן היה אלכסנדר לנדא בנו של ר' יוסף אבדק"ק ברודי. הרב יוסף סייע לגאון ר' יונתן אייבשיץ. הוא בא בחתימתו בין ראשי מדינות דגליל לבוב בהתועדות ח' אדר תקי"ב בלבוב. ר' יוסף סג"ל לנדוי מנוחתו כבוד בזולקווא. נפטר ביום ג' ה' טבת תקכ"ו. ואלה הטורים החקוקים על מצבתו, עד הגל הזה ועדה המצבה קמה וגם נצבה להרב המאוה"ג החריף המפורסם מהור"ר יוסף סג"ל לנדוי אב"ד דק"ק גריידינק בן הגאון הרב יצחק אב"ד דק"ק קראקא.

הרב ר' מאיר ב"ר אברהם ר' חיימש מלובלין היה רב בגריידינק. איש תורני ורב־פעלים. נפטר בלובלין בכ"ו תמוז תקמ"ג, ומצבתו תהגה נכאים.

פ. נ. איש הישר בנדיבים
אשר הלך בדרך טובים
צדיק וישר
כל מעשיו עשה בכושר
ה"ה הרב המ' הגדול
מדברא באמתיה
ביושר הגביר שולטנותיה
המפרסם בתורה וביראה
מוה"ר מאיר בהרב
איש פרנס ומנהיג מגן היה לדורו
מו"ה אברהם
נפטר בש"ק כ"ו תמוז תקמ"ג לפ"ק.

ב"ספר לובלין" עמ' 62, נאמר על בית כנסת אחד בלובלין, שקראוהו בית המדרש של הרב מגריידינק, כנראה שביהמד"ר הזה הוא של הרב ר' מאיר בן אברהם. אביו של ר' מאיר הרב בגריידינק ר' אברהם היה נכד ה"מגיני שלמה" ר' יהושע חריף.

הרב ר' אברהם היה פרנס וראש מדברים בועד דד"א בלובלין איש נשוא פנים, פזר ונתן לאביונים, היה לו מהלכים בין שרים ואצילי המדינה.

בהערותיו של ש. בובר על ספרו של נוסבוים כתוב ר' אברהם פרנס היה גבאי ראשי ומנהיג, מחזיק ישיבה בלובלין בשנת תס"ז. ראש המדברים בועד ארבע ארצות בירוסלאב.

בסעיף תשס"ב בפנקס ועד ארבע ארצות של מורי באוניברסיטה ישראל הלפרין ז"ל אנו קוראים כי בישיבות ועד ארבע ארצות בשנת 1757 (תקי"ז) ישב ראש ר' אברהם בר' חיים מלובלין הוא "חייאמוויטש־לובלסקי".

אחיו של ר' מאיר הרב בגריידינק היה ר' משה פנחס ראב"ד בסווירז ובזולקווא. לפי הפנקס של ועד ארבע ארצות סעיף תשס"ד: כתוב כי בשנת תקי"ז שמש נאמן ר' משה פנחס מלובלין אב"ד דק"ק סווירז פרנס של הועד בגליל לבוב. בסימן תש"ב בפנקס ועד ארבע ארצות נאמר ר' פנחס בן אברהם נאמן מדינת רוסיה, אזרח העיר זולקווא ושם פקודה לחלוקת סכומי מסים בין כל הקהלות. הוא היה פרנס אחרון דד"א תקכ"ד 1764 בוטל הועד.

פרט לכל מעשי גדולתו הסכים ר' משה פנחס על ספרי קודש וביניהם הסכמתו על ספרו של ר' יוסף בר' מאיר תאומים "פורת יוסף" על מס' יבמות וכתובות. חתנו של הרב מאיר מגריידינק היה ר' צבי דוד הלוי בן יצחק רב בקראקא, תקס"ד—תקצ"ב (1816—1832) הנ"ל היה מתנגד חריף לחסידות, הטיל חרם על החסידים, נפטר זקן ושבע ימים (בספר קראקא עמ' 79).

ר' מנחם מאניש מרגליות (תקכ"א — נפטר כ"ג טבת תקס"א) אבי הגאון ר' אפרים זלמן מרגליות מברודי. אביו של ר' מנחם מאניש נמנה על חכמי קלויז בברודי, שהם מפורסמים כנסיכים ורבנים מופלגים בתורה, שמו ר' מרדכי מרגליות חסיד, קדוש וצדיק. ר' מרדכי לא אכל כל ימי חייו דבר מן החי. הוא היה חברו של ר' יחזקאל לנדוי, בעל "נודע ביהודה". ר' מנחם מאניש היה בנעוריו אבדק"ק וויטקוב,

דינוויץ, ולעכוויץ, ובזקנתו אבד"ק גריידינק. הוא היה חתנו של הקצין ר' אליקום געצל מליברטוב. אבי אמו של הגאון בעל "חות דעת".

ר' יוסף קליגר אבד"ק גריידינק (תקכ"ט—תקמ"ט) בן הרב מוה"ר דוד אבד"ק דראהוביץ. ר' דוד הוא נין לגאון הטו"ז. הוא נולד סמוך לפטירת הטו"ז לכן נקרא ע"ש זקנו דוד זצ"ל. אמו הצדקת מרת אסתר נתחנכה בביתו של הטו"ז. אביה ר' מרדכי זצ"ל בן הטו"ז ואחיו ר' שלמה הי"ד נהרגו בלבוב על קדוש השם בש"ק, בח' אייר שנת תכ"ד. בעלה של הצדקת אסתר היה נין של המהר"ם מפדואה.

אחרי פטירתו של הרב מהו"ר יוסף קליגר נתמנה בנו הגאון **אברהם צבי.** לאבד"ק גריידינק — תקמ"ט—תקצ"א. בשנת תק"ן ירה הרב ר' אברהם צבי זצ"ל אבן פינה לבית הכנסת המפואר בגריידינק. הוא ישב על כסא הרבנות בגריידינק ארבעים ושתים שנה.

הרב ר' חיים דוד קליגר תקצ"א—תר"י. בנו של הרב ר' חיים דוד זצ"ל מהו"ר יעקב קליגר אבד"ק וישניה עמד בקשרי מכתבים עם הגאון ר' יוסף שאול נתנסון מלבוב ובשו"ת "שואל ומשיב" סימן קמ"ה הוא מקבל תשובה מהרב ר' יוסף שאול. הבן השני של הרב ר' חיים דוד קליגר הוא הרב הצדיק ר' משה אליעזר זצ"ל. תלמידו של ר' משה אליעזר בן עירנו ר' עזריאל רייכמן מזכירו בהערצה בהקדמה לספרו "קול ערב" תרס"ז. הבן שמלא את מקום הרב חיים דוד זצ"ל הוא ר' יצחק יהושע קליגר.

ר' יצחק יהושע קליגר בן ר' חיים דוד תר"י—תרס"ה. הרה"ג ר' יצחק יהושע קליגר ישב על כסא הרבנית בגריידינק דור רביעי. הוא לקח לאשה את דינה בת הרב הגאון המפורסם מרן משולם יששכר הלוי איש הורביץ אבד"ק סטאניסלאו בגליציה, בעל שו"ת "בר־לואי". הרב הנ"ל בן הגאון ר' אריה ליביש איש הורביץ, שהיה ס"ג שנים אבד"ק סטאניסלאו והגליל, נכד הגאון ר' יצחק אבד"ק אה"ו נצר מגזע השל"ה.

הרב ר' יצחק יהושע זצ"ל פנה לחותנו בענין סומא במצוות לא תעשה וגם בענין "שעיר המשתלח". הרב משולם יששכר משיב לחתנו הרב ר' יצחק יהושע בכנוים: "פרי קודש הלולים", "ערוגת בשם", "זך הרעיון" אהובי חתני באה"ר. (באהבה רבה).

"בשו"ת, שואל ומשיב" חלק א' סימן רס"ח קורא הרב מלבוב, ר' יוסף שאול להרב ר' יצחק יהושע בכנוי הרב החריף אבד"ק גריידינק".

שמו של הרב הנ"ל חתום בעתון החרדי "מחזיקי הדת" מיום ו' כ"ז כסלו תרמ"ז (1886). שם פורסם מכתב גלוי "בהתאסף ראשי העם ורבני ישראל בלבוב, למנוע להסיר רבנים מכסאותיהם ולבטל תשב"ר (תנוקות של בית רבן) מתלמודם ולבצר מחדש חברת "מחזיקי הדת" בכל עיר ועיר.

הרב ר' יצחק יהושע כהן ברבנות בגריידינק חמישים וחמש שנים. הנ"ל נפטר ביום ב', כ"ד אייר תרס"ה והוא בן פ"ו שנה. להלן הערכת הנ"ל בעתון "המצפה" בכ"ח אייר תרס"ה "כבוד גדול כבדוהו בני עירו, דבריו נשמעו כדברי שליט אהוב וחביב. הרב השתדל להשלים בין מפלגות שונות. ידוע היה הרב בחריפותו בבקיאותו בתורה. כמו כן היו לו ידיעות בחכמות חצוניות. בראשית כהונתו כרב בגריידינק מצא עוז בנפשו להתיר עגונה, וזה בנגוד לדעת רבנים אחרים שאסרוה. בהשתדלותו בנו בעיר את בית המדרש הגדול והנהדר ויכונן בו אוצר ספרים שאין כמוהו בגליציה.

ר' יצחק יהושע קליגר יסד בגריידינק בשנת תרכ"ז ישיבה וכל תלמידיו נתפרסמו כלמדנים מופלגים. הוא טפל והשגיח על הת"ת ובחן את התלמידים פעמים בחדש. ביום פטירתו הלכו כל אנשי העיר אחרי מטתו. כמו כן כל החנויות ובתי המלאכה שבתו בשעת הלויה. בבית הכנסת הספידוהו בניו ר' יוסף, שהתמנה לאב"ד במקום אביו ובנו הרב ר' מאיר התמנה למו"צ בגריידינק, וא"כ היה אב"ד של העירה קרקוביץ ע"י מושציסק.

הר' הגאון ר' יוסף קליגר זצ"ל. הרב ר' יוסף קליגר ישב על כסא הרבנות בגריידינק משנת תרס"ה עד חסול הקהלה ע"י הצורר הנאצי ימ"ש. הוא שמר על המטבע שטבע אביו ז"ל. בבעיות הלכה נהג היה להגיד כך נהג אבי ואין לשנות. הוא נהג בקהל בתקיפות ובמקל נועם כאחד. לא דבר חלקלקות עם ראשי הקהלה.

אבי הי"ד ספר לי כי גבאי בית כנסת הגדול עסקו בבדק הבית ובסיום המבצע רשמו את שמותיהם למזכרת על קיר בית הכנסת. הרב ר' יוסף התנגד לזה, לא נרתע ובעצמו עלה על הסולם ומחק את שמות הגבאים. לדעתו של הרב עסקני צבור אינם מקבלים את שכרם בעלמא הדין. לעתיד לבוא, נשים בעת צרה בבואן לשפוך את שיחן לפני בורא עולם בבית הכנסת תאמרנה שזכות הצדיקים הרשומים על

הקיר תעמוד להן, וכעין זה רצוי למנוע. הרב לא היה איש ריב ומדון. הוא ישב באהלה של תורה. על אף התנגדותם של החסידים לא הפריע למשולם בנו לארגן הסתדרות "המזרחי" בגריידינק. הבעלי בתים בגריידינק נהגו בו בכבוד רב, העריכו את אישיותו הנעלה והאצילה, שהלכה בדרכה הסלולה.

זכות מיוחדת היתה למצטרף להתפלל למנינו של הרב. במנינו של הרב בבית המדרש שררה אוירה מיוחדת. אחרי תפילת שחרית הרב קשר שיחה ערבה עם מתפללי המנין המדוכאים והסובלים. ר' אבאלי החלבן הלך ברגל מידי יום ביומו 6—7 קילומטר וזכה לעבור לפני התבה במנינו של הרב. אחרי תפילת שחרית פנה ר' אבאלי החלבן לרב ושעונו בידו גם הרב הוציא את שעונו ושוחחו על השעה המדויקת. גם ר' יעקלי מכפר דולינא, שזכה בסוף ימיו לעזוב את הכפר עם הערלים, שפך את לבו הקרוע והכאוב בפני הרב ר' יוסף. ואח"כ עסק הרב בתורה עד חצות היום.

מנהגו של הרב ר' יוסף בין פורים לפסח לחזור על פתחי הבעלי בתים ולהתרימם לקמחא דפסחא. ליב השמש נכנס לבית התורם והרב ממתין על יד פתח הבית להבאת התרומה הראויה לשמה. בחוהמ"פ נהג הרב לבוא לביהמד"ר לאמירת הלל בשעה שצבור המתפללים כבר חלצו את התפילין. ביום כפור עבר הרב לפני התבה בנעילה. מכל בתי התפלה נהרו לבית המדרש להנות מתפלתו וקולו המקורי המרגש והמשרה אצילות על כל שומעיה. גם במלחמה העולמית השניה הרב ר' יוסף לא עזב את עדתו וידם המתועבת של הנאצים קטפה אותו יחד עם כל בני עדתו. לפי עדותו של הרבי מפרוכניק חוסל הרב ר' יוסף ב־20 בנובמבר 1941 הי"ד.

הרב ר' משולם יששכר בן הרב הגאון ר' יוסף, היה אחד ממנהיגי המזרחי בגלציה. הוא כהן כמנהל ללמודי יהדות בתחכמוני בקראקא. הוא היה דין בבית הדין בקראקא. היה גם חבר מועצת הקהלה היהודית בקראקא. היה נואם בחסד עליון. בבחירות לסים הפולני הופיע באספות ונאם יחד עם ד"ר יהושע טהון. היה גם בעל עט שנון. כתב ב"בת קול" שהופיע בלבוב. קריאתו בתורה בבית המדרש בגריידינק בשבתות ובחגים היתה מלאכת מחשבת. אחרי המלחמה העולמית הראשונה יסד את הסתדרות "המזרחי" בעיר. כאשר נשא אשה ועזב

את גריידינק כולם הרגישו בחסרונו. משהלי אחיו התפאר במכתביו שכתב ר' משולם לבית הרב. בחוה"מ ראיתי גלויותיו כתובות פנים ואחור בכתב נהדר ובאלכסון. בכותרת המכתב כתוב שנוי קרן בגלל תולדה דרגל. וכך הושפענו מהרב משולם גם בשהותו בנכר. ר' משולם זצ"ל הוציא ספר דרוש בקראקא תרצ"ז לפ"ק. הרב ר' משולם היה בימים כתקונם המועמד הראוי לאבד"ק בגריידינק אחרי אביו הרב ר' יוסף זצ"ל.

הרב משולם יששכר קליגר ז"ל זכה שבתו אסתר שרידת השואה נשאה לבן עירנו **הרב ר' אייזיק ליבעס שליט"א** מנצולי יערות בסביבת גריידינק. הרב יצחק אייזיק, אבד"ק ביטאם, לבוב וגריידינק. עתה חונה בק"ק נוי־יורק. הרב המופלג בתורה רבי יצחק אייזיק ליבעס הוציא שו"ת "בית אבי" על ארבע חלקי ש"ע. בהקדמה לחבורו המחבר מודה לד' על שהציל אותו אחר כל התלאות במשך חמש שנים תחת צפרני החיה הגרמנית. השו"ת מוקדש כגלעד לבית אביו אשר שמש כמורו ורבו מהתחלת למוד א' ב'. (תרע"ד) עד שנסמך להוראה על ידי הרב מברודי. שו"ת "בית אבי" הם ר"ת של שמו יצחק אייזיק בן אברהם יעקב. הד האחרון מעירנו אנו קוראים בשו"ת "בית אבי" סימן קנ"ח, ב"ה. גריידינק יצ"ו ח"י אלול, תש"ד לפ"ק. במסתרים תבכה נפשי על בית ישראל ועל עם ד' שנפלו בחרב קלגסי היטלר ימש"ו. בתוך הנופלים כל משפחתי ובית אבי וכל בני עירי. ואחר אשר עזר ד' לנו פליטי חרב שרידי התופת להשאר בחיים ביום ד' מנחם אב תש"ד כאשר חזרנו לעיר מהמחבואים ביערות באר אשר שם היינו י"ט חדשים וראינו את החורבן הנורא אשר הארורים עשו בכל קהלות ישראל, טרפו ולא חמלו, חשכו עינינו ודאבה לבנו למראה החורבן האיום, והאודים המוצלים מהאש כאשר התאספו יחד מתוך רצון לקומם הריסות חייהם. במצבות קודש בראש השו"ת "בית אבי" נמצא יזכור לקדושי גריידינק. וזה הנוסח: יזכור אלקים את הקדושים מעיר מולדתי גריידינק, עיר מלאה חכמים וסופרים, תלמידי חכמים, חסידים ואנשי מעשה, סוחרים ובעלי בתים חשובים. בחורי חמד לומדי תורה, אנשי חסד ואנשי מדע, נשים צדקניות, תינוקות של בית רבן, שנשמדו ע"י הברברים הגרמנים והאוקראינים ימ"ש בימי הזעם בי"ז אב — ז' אלול תש"ב, ב' חשון תש"ג, כ' שבט וכ"ח שבט תש"ג. אל נקמות תופיע ונקום לעינינו בימינו את דמם השפוך.

י. מארגל

מגידי גריידינג

מגיד זה כנוי לדרשן בקהלות ישראל. המגיד היה בקי לא רק באגדה, במוסר ובקבלה, אלא גם בתלמוד ובהלכה. זכורני בעתות צרה, או שרפה בעירה, נשים צדקניות בתחינתן אמרו: מגיד קדושנו, זכותך תעמוד לנו, הבטחת לנו, שרפה כי תפרוץ בעירנו לא תכלה את הכל, אלא שרידיה יכו שרשים עמוקים ויניבו מחדש. מהרב ישר שמעתי, שמגיד מגריידינק מנוחתו כבוד בבית העלמין בקומרנו. ר' צבי הירש בנו של הרב החסיד המקובל מו"ה מנחם מנדל מק"ק פרמיסלא פרסם ספר "קשוטי כלה", בלמברג תרל"ג. הרב מנחם מנדל הנ"ל שמר באוצרותיו כתבי קודש מהצדיק נטע משינאווי ועוד נוסף דברים נפלאים מאת מגידי אמת בגריידינק והם: הרב ר' בעריש ואביו הרב ר' שמעריל, וקרא הספר בשם "קשוטי כלה". בספר ישנה הסכמת גאון הדור רבה של לבוב ר' יוסף שאול נתנסון. בין החותמים על הספר "קשוטי כלה" אנו מוצאים את ר' יעקב ישראל קורב שו"ב אשר רכש את הספר עבור קלויז פוטיקר בגריידינק, המגידים מגריידינק בדבריהם מסתמכים ומזכירים את "הזוה"ק", "האלשיך", ר' משה קורדובירו בעל "פרדס רמונים", את "סעדיה הגאון", "בעל הטורים", "רש"י", "רד"ק", "האבן עזרא", "תרגום יונתן". לפי השערה פעלו מגידי גריידינק בראשית צמיחתה של התנועה החסידית. מאחר שבדרשנותם אינם מזכירים את החסידות אלא מסתמכים על מקורות דלעיל, מכאן שהמגידים לא נמנו עם חבורות החסידים. גם רושמי קורות החסידות אינם מזכירים את מגידי גריידינק הרב ר' שמעריל ואת הרב ר' בעריש ז"ל מפני שהם לא נמנו עם חבורות החסידים. מגידי גריידינק קובלים על ראשי העם הדואגים לעצמם ולא לעם הדל. מגידי גריידינק טוענים, שמעמסת המסים מכבידה יותר על העניים, ומתנחמים בדברי בעל התהילים. (י"ב. ו'). משוד עניים מאנקת אביונים עתה אקום יאמר ד' ונתתי לכם רועים כלבי במהרה בימנו. אמן. ("קשוטי כלה" דף ד').

זוטא מפרל על גריידינג

הסופר העברי יוסף פרל מטרנופול, נפטר (תקצ"ט 1839) בספרו "בוחן צדק" עמוד 15 כתוב שכרתי לי 2 סופרים, הסופר האחד הוא הרב מאיר כהנא, שהיה רב בגריידינק, הוא שונא מאד להכת (חסידים). ב־1819 פרסם פרל בעלום שם סטירה "מגלה טמירין" על חסידות והצדיקים. בעמ' ל"ט נאמר "כאשר זרק הצדיק את החץ (בל"ג בעומר) נפל החץ למרכבה. בעל העגלה לקח את החץ ומכר את החץ לאיש בחור מגריידינק, אשר בא לרבנו הקדוש על ל"ג בעומר".

נסיעת הצדיק במרכבה מראה שהוא משושלת הצדיקים שדרכם היה בגנוני מלכות. הבחור מגריידינק, שבא לצדיק וקנה את החץ המסמל גבורת ישראל וגלוי אורו של מלך המשיח, כפי שר' שב"י אמר לבנו אליעזר "ברי לא תצפי לרגלי דמשיחתא עד דתחזי קשת בגנוניו נהורין". הבחור מגריידינק אשר קנה את החץ הוא הסנונית הראשונה המבשרת בואה של תקופת התעוררות לאומית חדשה. אפשר לראות את אברכי גריידינק המופיעים בראשית המאה הנוכחית ב"המצפה" כהמשך לשאיפותיו של הבחור ב־"מגלה טמירין". הסופר פרל הוא כאן בבחינת נבא ולא ידע מה נבא. הרי אברכי גריידינג הנ"ל ב"המצפה" הם ברובם מתפללי ובאי קלויז פוטיקר ובני חסידי רוז'ין.

"בתרביץ" שנה מ"ג חוברת א—ד תשל"ד א. רובינשטין "מדרשי שמות של יוסף פרל" עמ' 216 הערה 56 משי"ר "הספורים במגלה טמירין" רובם כנים ואמיתיים ולקוחים ממקור נאמן. על "בוחן צדק" אומר שי"ר ונודע לי כי המחבר (פרל) לא בדא מלבו רק כתב אותן כפי אשר הגיעו לאזניו. גם ח. שמרוק "ציון" שנה כ"א תשט"ז נאמר "בהקדמתו למגלה טמירין הצביע פרל במפורש על היסודות העובדתיים בספרו". דיני בנ"ל המוכיחים והמסיעים למסקנתי.

החברה ההיסטורית הישראלית

הארכיון הכללי לתולדות ישראל

ירושלים, רח' שלומציון המלכה 9

ת. ד. 1062, טל. 5716

כתובתנו החדשה :

בנין "יד ושם"

הר הזכרון ירושלים, ת. ד. 1062

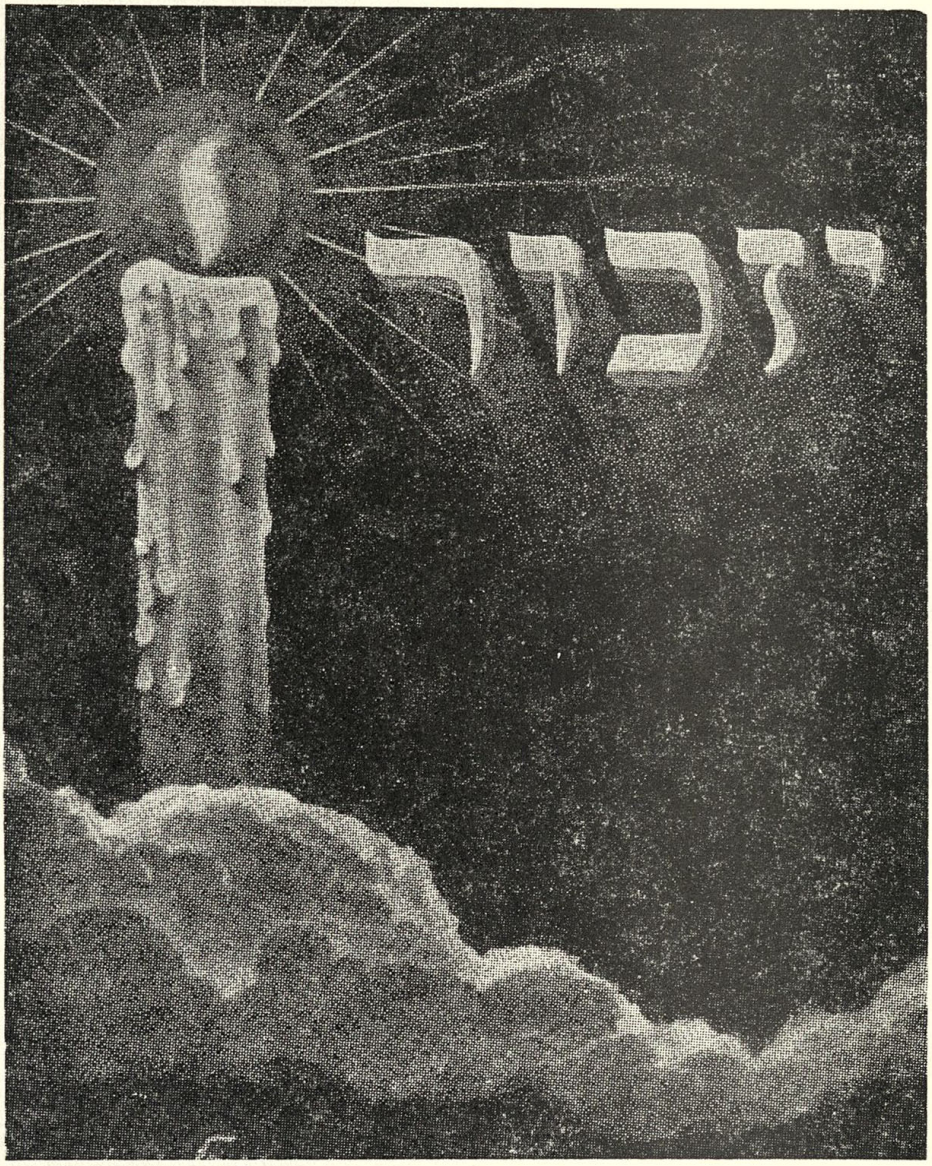
24.8.1958

לכבוד
מר יהודה מרגל
רח' דרך חיפה 23
מגורים
תל־אביב

א. נ.

בתשובה לגלויתך מד' באלול תשי"ח אנו מצטערים שעלינו להודיעך שאין אצלנו כל חומר על העירה גרודק ע"י לבוב.

בכבוד רב,
ד. י. כהן
מנהל

יזכרו

יד ושם מסמך — 032230

עדותו של פתחיה הוכברג

תרגם מפולנית — דב פרוכטמן

מגיטו גריידינק פשעי רוקיטה, קולנקו, וילהויז, פוש, שטויר

היחס של האוכלוסיה האוקראינית ליהודים. הערות: העד פ. ה. הופיע ב־"יד ושם". והביע נכונות להעיד בפשעים של הנ"ל. (קולנקו והשאר מהנזכרים לעיל ידועים מתקופת ההשמדה. שמות של הפושעים רוקיטה, וילהויז שהיו מפקדים של מחנות ההשמדה בלבוב ובטרנופול. קולנקו היה התלין של האסירים במחנה ינובסקה (בלבוב). העד מוסר שקולנקו היה איש ס.ס. פרטים אחרים בקשר לדרגתו אינו יודע. אולם דברי העד כפי שהיה עד ראיה של הפשע האיום שבוצע על ידי קולנקו על האסירים בבית שכטר בגריידינק. הם חשובים מאד בתהליך התביעה נגד קולנקו. הוא הדין ביחס לאיש ס.ס. פוש וגם ביחס לשטויר הלנדסקומיסר לשעבר. עדותו של הוכברג מבהיר את בעית היחס של האוכלסיה האוקראינית אל היהודים בתקופת הכבוש הנאצי בפולין. על רקע השוד והרציחות שבוצעו ע"י האוכלוסיה האוקראינית המקומית על יהודים חסרי מגן, בולטת דמותו האצילה של הכומר רוזדולסקי המתיצב להגן על הנרדפים. הוכברג מוסר שם של עד אשר יכול להעיד נגד קולנקו והוא וינבוים נפתלי מנהריה.

התוכן: שוד הרכוש היהודי בידי האכרים האוקראינים מסביבות גריידינק. ההצלה מצד הכומר האוקראיני רוזדולסקי. מכות מות, שקבל הוניגוקס מידי האוקראיני סטודולקה. הרכב היודנראט בגריידינק, (מחוז לבוב) גרוש היהודים לויניקי ויאקטורוב מחוז לבוב. פעולות ההשמדה באוגוסט 1942. פעולות ההשמדה של האנשים למעלה מגיל 50 שאורגנה ע"י הלנדסקומיסר שטויר במחנה ינובסקה. פשעים של רוקיטה, ולהויז, הסדיסט קולנקו. יהודים עם סימן "W" ו־"R" בגריידינק. ספורי הפליט ממקום ההוצאה להורג. איש הגיסטפו פוש מבצע את פעולות הוצאת להורג. שרפה של יהודים חיים בבית שכטר. (את הפעולה נהל איש ה־ס.ס. קלונקו. שמי פתחיה הוכברג: נולדתי בגריידינק ב־18.12.1908. בן דוד והדסה (מבית תוד) אבי היה סוחר. היינו 7 במשפחה. גולדה, פרידה, חנה, דבורה, יפה, שמואל, זלמן ואני.

מכל אלה חיה רק יפה לבדה בישראל. שאר בני המשפחה נספו, נרצחו ע"י הנאצים. אחרי סיום הלמודים עזרתי לאבי. כשפרצה המלחמה ב־1939 הייתי בגריידינק. הייתי בגיטו עד חסולו בפברואר 1943. בינתים נלקחתי למחנה ינובסקה בלבוב, לשם הגעתי בשנת 1942. משם נסיתי לברוח פעמים אחדות, לבסוף מצאתי מחבוא אצל אכר בגריידינק ושם הייתי עד השחרור ב־1944. בשנת 1939 נשאתי לאשה את אידה הורושובסקה. מנשואים אלה נולדה לנו בת הדסה. אשתי ובתי בת שלוש נספו בתקופת כבוש הנאצים. בשנת 1945 נשאתי לאשה את פרידה ברבך. יש לנו 2 ילדים, יוסף ושמואל. אחרי השחרור שהיתי בגריידינק עד 1945. אחרי כן הגענו לפולין לעיר ביטום, כשנה לאחר מכן ב־1946 עלינו לישראל. אני בעל חנות מכלת ברמת יצחק.

היחס של האוקראינים בגרודק ובסביבה אל היהודים בתקופת הכבוש הנאצי. בגריידינק המרוחקת כ־30 ק"מ מלבוב גרו 800 משפחות יהודים בקרוב. היו אלה עפ"ר סוחרים.

בשעות כניסת הגרמנים לעיירה בסוף יוני 1941 נתנו הגרמנים לכל מיני פושעים אפשרות לרצוח יהודים ולשדוד את רכושם. האכרים הגיעו בעגלות מלובין ויעלקי ומנשקוביצי ומן הפרברים של גריידינק, והתחילו לרצוח ולשדוד. אז הרגו את הגב' וולף, תפסו את בעלה וזרקו אותו לתוך האגם. הרגו את ישראל שולץ ושדדו את חנותו. היה בגריידינק כומר אוקראיני בשם רוזדולסקי, הוא הופיע כמלאך ההצלה. הוא פזר את האספסוף ואמר להם : בצורה כזאת אי אפשר להקים את אוקראינה ואסר רציחות ושוד של יהודים, יום שלם השתולל האספסוף. גם אחרי כניסת הגרמנים הכו האוקראינים את היהודים והתעללו בהם.

ביום אחד, היה זה ב־1941 קבל היודנראט פקודה לשלוח כמה מאות יהודים לארטישטוב. כל יהודי היה חייב ליטול דלי ולהביא את הדלי מלא חול לגריידינק. ארטישטוב היתה רחוקה מהעיר גריידינק כ־10 קילומטר. כמעט כל העיר גברים זקנים יצאו עם הדליים בידיהם. היודנרט רצה לשלם עבור הובלת האנשים בעגלות אבל הגרמנים לא הסכימו לזה. האוקראינים יצאו גם הם כאנשי שמירה. אחד מהם ין סטודולקה הלך אחרנו ומקל בידו ולא נתן לנוח אפילו לרגע אחד. רק היה מאיץ בנו. אחד מן האנשים שלנו הצעיר הוניגוקס מוצ'קי לא

ארגון יוצאי גרייזינג, יום זכרון בחורף תשכ"ו, בירושלים, בהר ציון, במרתף השואה

יכל היה לסבול את הענויים הקשים והתנפל על סטודולקה והרביץ לו. ידענו שדבר זה יעלה לנו ביוקר ובמיוחד למוצ'קי. רצינו לתת לאיש כסף כדי להשתיק את הענין, אך הוא לא רצה. מוצ'קי נלקח מיד והושלך לבית כלא בגרודק ושם נהרג. מאוחר יותר התערב היודנרט ובקש לשחרר את מוצ'קי אך הכל היה לשוא. היה ז'נדרים אחד בשם קרמלר, שביקש מן היודנרט חפצים שונים, ובתמורה הבטיח שישחרר את הוניגוקס. ואכן הוא קבל עור בשביל נעלים, מעיל ואלפי זהובים, אבל זה לא עזר. אותו קרמלר עצמו הכה בקת של רובה את בנו של ד"ר מרגלית (שהיה ביודנרט) עד שהנער נפח את נשמתו בתוך מכונית.

האוקראינים נטלו חלק גם בפעולות אזרחיות. מתוך סדק שבעלית הגג. שם התחבאתי בשעת האקציה בשנת 1942. ראיתי את האכר האוקראיני הצולע פרנקיביץ עוזר לגרמנים בהוצאת האנשים מתוך דירותיהם. בשעת ה־"אקציה" של חודש אוגוסט 1942 הגיעו אנשי הגיסטפו אל המחבוא שלנו. יתכן מאוד שלא היו מוצאים את המחבוא אלמלא האוקראינים ששתפו פעולה עם הגרמנים ועזרו לגלוי מחבואים. הם הביאו חבית מים ושפכו את המים על הרצפה, הסתכלו באיזה מקום הם מחלחלים וחודרים אל מתחת לרצפה. כך ידעו באיזה מקום מצוי המחבוא. הם הביאו לומים והתחילו בפרוק הרצפה. בסוף הגיעו אל המחבוא שלנו, שהיה מתחת לרצפה. בין האכרים היו: מייכר, הודי, רפ. אחרי השחרור בשנת 1944 פגשתי את הודי בשוק העיר גרודק. אחרי כניסת הצבא האדום הגיע עם הנ.ק.ו.ד. שעיה, אותו הכרתי ב־1940. בקשתי את שעיה שיעצור את הודי, אבל הודי, שהבחין בי בשוק נסה להמלט. אז בקשתי משעיה: "שמע, תן לי את האקדח שלך, אני רוצה להרוג אותו". "אסור" — ענה לי שעיה. בינתיים הודי ברח, "איבנוב, עצור אותו" — פנה שעיה אל חייל סובייטי, איבנוב עצר את הודי, נעצרו גם מייכר ורפ. הודי הרג את משפחת פרגר.

נקראתי להעיד בדיון משפטי שהיה בלבוב. אתי יחד נקראה להעיד מלכה ברט, אבל היא לא הופיעה. הודי קבל רק 35 שנות מאסר. את רפ הצילה העובדה שבתקופת האוקופציה הציל שני יהודים. אותו שחררו לגמרי ואילו מייכר ברח לעיר ז'שוב.

הגיטו בגרודק, פעולות השמדה. הלנדקומיסר שטויר

אחרי פלישת הגרמנים יסדו בגרודק את היודנרט. יושב ראש "היודנרט" היה פרופ. לקס, מורה למתימטיקה, סליק, צמנט, ד"ר מרגלית ושמחה רוזנר.

ליודנרט היו רשימות פועלים, היה שולח לפי הדרישה אנשים לנקוי התעלות, להעמיס תחמושת, לעבודה במסילות הברזל. את הכל היה צריך לעשות באיום של מכות וצעקות. כך זה היה עד מאי 1942.

חברי ארגון יוצאי גריידינג ביום זכרון בחורף תשכ"ו, הר ציון, ירושלים

בשביעי במאי קבל היודנרט פקודה לגייס גברים לעבודה, להעמיד אותם בשוק. מי שלא יתיצב דינו מות. בריאים וחולים היו צריכים להופיע, ומי שלא היה מסוגל ללכת הובא בעגלה. הופיעו כל הגברים מגיל 18 עד 50. אני עבדתי אז בעבודות הגננות ומשום כך לא ראיתי צורך להופיע בשוק. החממות היו מחוץ לעיר, הן היו עשויות מקרשים של ספסלים שהוציאו לצורך זה מבתי מדרש ומבתי ספר של היהודים. גם את בתי הקברות פרקו ומן המצבות סללו דרך אל הגן. כל זה נעשה

בפקודת הלנדסקומיסר שטויר. כאשר התיצבתי לעבודה ראיתי שאין שם יהודים. חשבתי בלבי, אלך לשוק ואראה מה קורה שם. השעה היתה 6 בבוקר, ראיתי בשוק את כל יהודי העיר עומדים בשורות. כל בעל מפעל שאצלו העסקו יהודים נגש אל שטויר ובקש ממנו שישאיר בידיו את העובדים היהודים, ואילו שטויר היה משחרר רק אחוז קטן של יהודים. אני עבדתי אצל הגנן בשם מגדה. מגדה גם בקש אף הוא את עובדיו, אלא שמתוך 45 עובדים השאירו לו רק 14 עובדים. כיון שהייתי בשוק העמידו גם אותי בשורה. ראיתי את אנשי הגיסטפו באים במשאיות. אני הייתי בין 14 המשוחררים. מתוך חוש ההתמצאות ידעתי שיהודים אינם יוצאים לעבודה. הצטרפתי מיד אל ה־14 המשוחררים, מיכל פריזל אף הוא הצטרף אליהם. קבלתי בעיטה מאחד הפולקס דויטשים שהודיע לשטויר מה שעשיתי. אולם הלנדסקומיסר היה טרוד מדי ולא הקשיב לדבר. הוא פנה אל מגדה ואמר לו שיקח את הפועלים שלו. ואל ירוש, המורה האוקראיני אמר: ירוש רשום את שמות כל הפועלים ומי שינסה לברוח ירה בו במקום מיד. ירוש הביא אותנו אל החממות. הגענו למקום והתחלנו בעבודה. לפתע מופיעה אהובתו של שטויר, גרמניה בשם פוליקין, ספרה אותנו ואמרה: "אתם כאן יותר מדי, זוהי עבודה קלה מדי בשביל יהודים". בעזרת המיליציה האוקראינית לקחה את מחצית העובדים ומיד הביאה אותם לשוק (רינק) עד המקום שבו עבדתי הגיעו הצעקות והאנקות של אלה שהעמסו על המשאיות. את האנשים שלחו אז אל המחנות ינובסקה, ויננקי, ויקטורוב, יהודים נסו לשלוח להם חבילות. אחרי חדשיים חסלו את כולם באותם המחנות. אנחנו שלחנו באמצעות האכרים חבילות. תחילה קבלו את החבילות, לאחר זמן היו מחזירים אותם בצרוף פתק "עקור" (עברו למקום אחר) אחרי פעולות "אקציה" אחדות בצעו אנשי הגיסטפו "אקציה" גדולה באוגוסט 1942. אז לקחו את מחצית האוכלוסיה היהודית של גרודק. באו הגיסטפו ובעזרת המילציה האוקראינית סגרו את הרחובות והתחילו מוציאים מן הבתים זקנים, חולים, וילדים. העמיסו אותם על מכוניות והביאו למקום בלתי ידוע. אז הייתי מוסתר בעלית הגג של ביתנו ומן המחבוא שמעתי איך הגיעו אל העליה וחפשו.

הרבה בתים אחרי ה־"אקציה" נשארו ריקים. נשארו רק אלה שהצליחו להתחבא. הוקם יודנרט חדש (כי היודנרט הישן חוסל). אל היודנראט החדש נכנסו: רטיג, לייזר, שולץ ואחרים. בעד הסדקים

של הגג ראיתי את פאליקין אהובת שטויר מובילה קבוצת ילדים יהודים כאלו היא מורה יוצאת עם הילדים לטיול. אבל היא הובילה אותם למות. ראיתי בשעת האקציה את שטויר, קרמלר, ואת פרנקיביץ הצולע. את דבורה הוכברג הוציאו מהמיטה חצי ערומה, וכך דחפוה לתוך המכונית. אחרי שבועות אחדים היתה אקציה חדשה ואז חסלו כמעט את כל היהודים. אני הייתי מוסתר אצל מכר, עזריאל כץ. היינו 60 איש מוסתרים במרתף בנוי לבנים. האכרים לא מצאו אותנו. לאחר מכן הוציאו אותנו אנשי גסטפו מן המרתף והובילו אותנו אל הבית האוקראיני הידוע בשם פומיץ'. החזיקו אותנו בו יום אחד, אחר כך הביאו אותנו לתחנת הרכבת. הגסטפו שמו לנו רגלים ומי שנפל הדפו אותו לקרון בו היו נשים וילדים. בתחנה היה נוכח ווילהויז הקומנדנט של המחנה בלבוב, הוא נתן פקודה, גברים עד גיל 35 לצאת קדימה. אותם הגברים ביניהם גם אני העלו לקרונות נפרדים. בשעת הטענת אנשים לקרונות ירו ב־2 גברים צעירים, הלנדסקומסר שטויר הכיר שהם נשלחו כבר פעם למחנה. לא ידוע עם החליפו אותם או ברחו, מכל מקום עכשיו שלמו בחייהם.

הפשע של הלנדסקומיסר שטויר

הלנדסקומסר שטויר הגיע למחנה בקיץ 1942 ומיד צוה לקחת את כל הגברים והנשים מגיל 50 ומעלה ולהוציא אותם אל מחוץ לעיר. שם נאלצו לשכב עם הפנים לאדמה. שטויר פקד לירות בכולם. שמאי הוטר, יהודי אדוק, בקש שיתנו לו לפני מותו להגיד "ודוי". זה נתן לו והוא אמר "ודוי" עם שאר היהודים. בפקודת שטויר נהרגו אז כמה מאות אנשים. הכדור החטיא באשה אחת, כאשר כולם עזבו את המקום, יצאה האשה מתוך תל גויות ורצה הביתה. על הכל ספרה לאחר מכן. שמה רייזל פודהורץ. באחת האקציות המאוחרות נתפשה האישה הזאת ונהרגה. מבין האנשים שמעל 50 לקחו גם את מרים בלזר. שטויר חפש במיוחד את בלזר כי היא עזרה להרבה אנשים ועבדה ביודנרט במחלקה הסוציאלית. שטויר נטל חלק בכל האקציות והיה לוקח לעזרה אוקראיני אחד בשם סוטניק. בשנת 1944 הגיע לגרודק סופרת יהודיה רחל קורן. היא באה לחפש את המשפחה שלה ושאלה אותנו אם יודעים משהו על האח שלה. מסרתי לה ידיעות על אנשי

ולסוב, שהיו הורגים יהודים, אך על גורל משפחתה לא ידעתי דבר. יתכן שבני המשפחה שלה היו בין אלה שהוצאו להורג בפקודת שטויר. כל הרובע של הרינק נלקח אז, אביה של רחל קורן גר ברינק בבית וולמן. האקציה השלישית, שבה נהרגה שארית יהודי גרודק היתה בנובמבר 1942. באותה אקציה נהרגו יהודי סונדובה וישניה ומושצ'יסקה.

במחנה ינובסקה, וילהאוז, רוקיטה, קולנקו

באקציה של חודש נובמבר נשלחו האנשים למחנה ינובסקה בלבוב. בשעה שנסענו בקרונות סגורים ירד גשם. אחדים רצו לקפוץ דרך החלונות. אולם היו שהתנגדו לכך. הצעירים חשבו שהם נוסעים לעבודה, ובצורה זו ישארו בחיים. בכניסה למחנה קבל פנינו רוקיטה, שאמר לנו יהיה טוב. כל הלילה ישבנו בגשם. בבוקר בא רוקיטה ועמו ספרים. צוה להם לספר אותנו ולהסיר את המעילים. "אם איש מכם יקום יירה" — אמר. מולנו עמד מגדל המשמר ומשם האירו אותנו כל הלילה.

בבוקר צבעו את בגדינו בפסים צהובים והדביקו עליהם טלאי צהוב. אח"כ אמרו לנו לקום ולגשת אל שולחן הכתיבה. העמידו מריצות ורוקיטה צוה שנזרוק לתוכן כל מה שיש לנו: תכשיטים, כסף וכד'. מותר היה להשאיר ממחטה ומשקפים.

ביניגו היה מהנדס מסינג. הוא לא היה מגרודק. הוא בא אל גיסו וכך נפל בפח. בעמדו לפני רוקיטה שכח שבכיס מעילו מונחים 8 זהובים. כאשר מצאו אצלו את הכסף נורה ונהרג, לי היה שעון זהב ומטבע כסף, אותם זרקתי לתוך מריצה. וילהאוז ורוקיטה שאלו מי מאתנו מומחה ובאיזה שטח. אני אמרתי שהנני מומחה במתכות ורתך. כאשר הזהיר אותנו וילהויז שמי שמשקר יירה, ידעתי שרע ומר יהיה, כי לא היה לי מושג ברתוך. כאשר שאל מי יודע לעשות ארגזים, מהרתי להצטרף אל המצביעים. "לעשות ארגז קל יותר מלרתך מתכות", הרהרתי בלבי. ארגז לא ראיתי לעולם. הריצו אותנו ממקום למקום. צוו עלינו לשאת קורות עץ כבדות עד כלות כל הכוחות. ידעתי שלא אחזיק מעמד זמן רב. גיסי חיים קלר היה אף הוא במחנה. הוא עבד ב־"אוסטבאנגרופה". בקשתי אותו שידבר עם מפקדו ויצרף אותי אליו. כעבור ימים עבדתי

כבר ב־"אוסטבאן". בבוקר היו יוצאים לעבודה. ביציאה מן המחנה עמדו וילהאוז, רוקיטה וקולנקו. זה האחרון היה מסתכל ביוצאים ומי שנראה לו חלש העמיד בצד. את אלה העבירו אל בין חוטי התיל. היה זה מקום ליד המשרד מגודר בחוטים מכל הצדדים. שם העמידו את האנשים המיועדים להירות. זכור לי מקרה ; פעם עברתי ליד חוטי תיל אלה, עמדו שם אנשים חולים וזקנים. אחד הזקנים פנה אלי ואמר : "קנה אצלי את הספל שלי". עד היום איני מבין מדוע בקש האיש למכור משהו בשעה שידע שהוא מיועד להרג. במחנה פגשתי את מיכאל פריזל מגריידינק. הוא היה אחרי מחלת טיפוס ובקושי עמד על

יום זכרון לקדושי גריידינג, בת"א, 8.2.67
בתמונה : 1) החזן, 2) אשר קורן, 3) קוה, 4) השופט שלס, 5) צבירן שמואל, 6) חיים בר־עט, 7) חיים שנור, 8) יהודה מארגל

רגליו. הלכתי למטבח אל מאיר גרף ובקשתי תה בשביל מיכאל. אחרי המפקד ירה רוקיטה בפריזל משום שזה לא הופיע למפקד. יום אחד הבחין רוקיטה בנער צעיר שעבד בחממות. הנער עישן סיגריה. רוקיטה קרא לנער, צוה עליו לפנות אל הקיר, הוציא אקדח מכיסו וירה בנער. ראיתי זאת במו עיני. היה זה בחורף 1942. יום אחד הביאו אותנו אל חומה הרוסה וצוו להרוס אותה. לפתע ירה רוקיטה בהמון והרג נער בן 16. הילד התחיל לצעוק בקול ורוקיטה אמר : זה רק "בשוגג".

ליד המחנה היה בית חולים קטן, לשם הביאו את הנער. היה לו פצע ברגל. רוקיטה שאל את ד"ר מרגלית כמה זמן ימשך הטפול. ד"ר מרגלית (שמת במחנה) לא רצה לומר את האמת וענה. "הטפול ימשך כ־3 ימים". ד"ר מרגלית חשב שדבר זה הוא לטובת הנער, אך רוקיטה אמר: "זה זמן רב מדי". והרג את הנער. פעם אחת הגיע למחנה הנ"ל ואמר לוילהאוז שישנם יותר מדי יהודים במחנה. במחנה היו שלושה אחים כץ מגרודק. שנים מהם ניסו להמלט אך נתפסו. ראיתי איך הביאו אותם, מוכים וזבי דם, היו נראים כמו גויות. משכו אותם בידים וברגלים, האח השלישי שנשאר במחנה רץ אל מאיר גרף ובקשו שיתערב למענם אצל רוקיטה. גרף נגש לרוקיטה וזה אמר לו: "אין לעשות מאומה". את שני האחים כץ, ינקל ובומק ואת חברם תלו סמוך למטבח במחנה.

כאשר התחלנו לבנות צריפים חדשים במחנה ויהודים אחדים עלו על גג הצריפים כדי לכסותם בכסוי מיוחד (פפה), התחילו וילהאוז ורוקיטה שעמדו במרפסת לירות באותם יהודים. שמונה צעירים אז נהרגו. אנו ברחנו ומצאנו מחסה ליד הקיר מפני כדורים. רוקיטה הרג את הוטרינר ולק צימט. פשוט הוציא אקדח וירה בראשו. עד אז הוא היה עם צימט בידידות.

על רצח זה ספר לי ישראל ברט. הוא עצמו לא חי הרבה זמן. פעם אחת עסק בנסור עצים. כאשר נפצע ביד אמר לו רוקיטה: "אתה אינך עוד מועיל בעבודה", וירה בו. הכרתי טוב את רוקיטה, הוא היה מגיע תכופות אל היודנרט בגרודק יגללונסקי. כאשר היתה פקודה למסור פרוות, הוא צוה לבחור עבורו את הפרוה היפה ביותר. ראיתי אותו תכופות ביודנרט וגם במחנה ינובסקה הכרתי אותו. כאשר אמרו במחנה "קולנקו מתקרב" כל אחד רעד מפחד. קולנקו היה עובר במחנה ומכה במקל גדול שהיה בידו. הוא היה מלאך המות של המחנה. אמרו עליו שהוא "שלוזיאק" (מאזור שלזיה), דבר פולנית, בלילה הותר לעשות צרכים ל־10 אנשים בבת אחת. אם לא נמצא מספר זה היה קולנקו יורה באנשים. קולנקו היה בלונדי, גבוה, וצעיר. החברה במחנה שרו עליו שיר שהתחיל במלים: "הוי קולנקו שלנו חברה'מן לא נותן לעצמו על הראש לחרבן". היו עוד בתים בשיר אך המלים שלהן גסות שאי אפשר לחזור עליהן. היהודים נאלצו ללבוש בקשות ולחבוש שטריימלים ולרקוד לצלילי השיר, וקולנקו צוחק.

יהודים עם סימני W ו־R בגרודק

איש הגיסטפו פוש, שרפת 300 יהודים בפקודת קולנקו. למה שאנשי גיסטפו קראו במחנה ינובסקה "ויטמינים", זה היה יותר קשה וחמור מגיהנום. הויטמינים C.D.B. הם לבנים, קרשים קורות, אותם צריך היה לפרק לשאת, וגרמו למותם של מאות אנשים. זה היה קורה פעמים, שלוש פעמים בשבוע. אחרי יום עבודה שלם הריצו אותנו ל־"קלפרוב" ושם הריצו אותנו ממקום למקום כשקורות עץ כבדות על גבינו. הגיסטפו היו "שמים רגל", אנשים היו נופלים, שוברים ידים ורגלים, כל זה מתוך חפזון איום מלווה מכות וצעקות. בסוף 1942 ברחתי מן המחנה. בדרך פגשתי עובד בתחנת הרכבת שהזהיר אותי בל אלך דרך ברטטוב כי שם נמצא משמר אוקראיני. כאשר הגעתי לגרודק ראיתי המון בתים שרופים באש. שם פגשתי את אחי. הוא עבד אצל בגוביץ. היה זה מפעל שהיה מספק עופות לצבא. כל החלונות של בתי היהודים היו חסומים בקרשים, הבתים בחזית היו מגודרים, כך היה בגיטו. הגיטו השתרע מרח' פשמיסקה ועד רח' צ'רלנסקי.

בגיטו נגש אלי משה נארדמן ואמר לי שפירמה קירהוף העוסקת בסלילת כבישים, תהיה זקוקה לכמה מאות עובדים יהודים ואלה יסומנו בסימן W שפרושו נחוצים בשביל הורמכט. כל זה צריך לעלות 500 זהובים לאיש. אמר נארדמן, "אדם צריך לקוות תמיד" — וכך במחיר "גורל" אחד קניתי לי עבודה בפירמה, קבלנו בגדים מסומנים ב־W ונתנו לנו תעודות. גם אשר ונפתלי וינבוים קנו זכות לעבוד בפירמה. יום אחד הקיפו הגרמנים את הגיטו וירו בכל התושבים. ראיתי גויות מסודרות בערמות ובשעה שהוציאו אותן נשפך דם מתוך העגלות. בסימן W היו מכבדים. וילהאוז שנכח בשעת אותה אקציה בקש שנציג לו את התעודות שאנו עובדים אצל קירהוף. ראיתי איך הוציאו נשים חולות וילדים מתוך הגיטו. תחילה הביאו אותם לבנין "תלמוד תורה" ואח"כ הריצו אותם בדרך לארטישציוב. שם היו מוכנים בורות באדמה. לאחר שנכנסו לתוך הבורות ירו בכולם. מרחוק שמענו צעקות הנרצחים. ראיתי את האומללים הולכים בדרך לארטישצוב. לילה לאחר מכן הגיע אלינו אוליק רוטמן הי"ד. הוא הצליח לברוח מארטישצוב וספר לנו הכל. ספר איך הטעינו את

בגדי הנרצחים על עגלות והוא עצמו תפס שוט ביד, עלה על עגלה והתחזה לעגלון. בתוך מהומה שהיתה במקום איש לא שם לב אליו.

משפחת רוטמן היתה לפני המלחמה בעלת מפעל ליצור סיד. עכשיו היה המפעל משותק. אוליק הסתתר ונער אוקראיני היה מביא לו לשם מזון. בסוף תפסו את אוליק, יתכן שהנער האוקראיני מסר אותו לשלטונות המיליציונטים האוקראינים הביאו את אוליק ללובין וילקי ושם ירו בו.

ימים אחדים לאחר מכן בא אלינו איש הגיסטפו פוש ועמו פרנק פלקיביץ — פולני מגרודק. פוש לא הרשה לנו לצאת לעבודה, וצוה על כל נושא סימן W למסור לו את כל התכשיטים ואת כל הכסף שברשותם. היו לי כמה מאות דולרים אותם זרקתי אל מתחת לתנור. פוש היה הורג בתוך אסם של קצמרסקי, עלינו צוה לחפור בור ישר ואמר לנו לתכנן אותו היטב. אח"כ אמר לנו לשים בתוך הבור את גויות הנרצחים. מכיון שגויות אחדות היו מכווצות, היינו צריכים לעמוד עליהן כדי לישרן ולתחוב אותן לתוך הבור. פוש אסר לפי שעה לכסות את הבור כי אמר: "במשך היום יבואו אנשים נוספים". מורידים היו בכוח טבעות מהגויות ואם לא ניתן היה להסיר אותן צוה להסיר אותן עם האצבעות יחד. המשכנו בעבודת הסלילה. לאחר זמן הגיעו עשרה אנשי גיסטפו, העמידו את היהודים עם סמן "R" (Rwestung) בזוגות וירו בהם. עכשיו אנו יורים רק ב-"R", ל-"W" לא יקרה דבר אמרו לנו. איש גיסטפו אחד דרש מאתנו לתת לו בד לחליפה ובטנה. נארדמן הבטיח להעמיד זאת לרשותו. יום לאחר מכן בא איש ה־ס.ס. "אין מקום בשביל יהודים" — צעק. "למחר אם אמצא כאן את מישהו יירה מיד". היינו יהודים בודדים בגרודק. הגיטו היה שרוף. רצתי אל המהנדס שלנו בפירמה קירהוף ואמרתי לו: מה לעשות? לאן ללכת? המהנדס צלצל אל ראש העיר שהיה מורה אוקראיני. זה ענה לו שנכנס בינתים לחדר אחד בסוף רחוב פשמיסקה.

בינתים הודיע הגסטפו לממונים בלבוב שעבודת סלילת המסילות סובלת ממחסור בעובדים. אז שלחו מן המחנה בלבוב 300 יהודים והועידו להם את ביתו של שכטר ברח' קוליובה, עם 300 היהודים הגיע גם קולנקו. את בית שכטר הקיפו בגדר ואת היהודים שלחו לעבודות שונות. בין אותם 300 היהודים היה רופא מלבוב. הוא ספר שהרגו את אשתו, את הילד שלו העמיד ברחוב כשפתק דבוק למעילו

ובו בקשה שאנשים טובים יעזרו לילד. ליד בית שכטר היה בית כנסת. שם קולנקו ירה ביהודים. פעם אחת עברתי שם וראיתי את קולנקו מוציא מבית שכטר את פפרקורן מקרקוביץ וירה בו. הכרתי אכר אחד ין שבדיק פולני משכונת פודגאי, אצלו הסתתרתי. יום אחד פקד קולנקו על היהודים ללכת להתרחץ בנהר, קרוב לבית שכטר. אז באין אנשים במחנה מלאו את כל הבית בחומרים דליקים וכאשר חזרו מרחיצה הדליקו את הבנזין וכל הבית עם האנשים שרפו באש. אנשים שרצו לקפוץ דרך החלונות ירו בהם. האכרים שהתבוננו במקום השרפה ספרו שגויות שרופות התגלגלו באדמה והיה צורך להביא אנשים מלבוב כדי לקבור את שלוש מאות הקרבנות של מחנה שכטר. יחד עם נארדמן הייתי מוסתר אצל שבדיק בתוך בונקר שחפרנו מתחת לתנור. שם נשארנו עד שנת 1944, עד השחרור.

רשמה לפי עדות העד ד"ר **רבה**
רמת־יצחק, 20.11.1961

רייזל רייצפלד, תושבת בת־ים מספרת ביידיש על קורות השואה בעירה גריידינג (Grodek Jagiell) הסמוכה ללבוב

מראיין יהודה (ליביש) מארגל וכותב את החומר בעברית

ב־8.9.39 בשבת בבוקר נכנסו הגרמנים לגריידינג. הם שהו בגריידינג בראש השנה וביום הכפורים, שחל ביום ה' בשבוע. לפני סוכות יצאו הגרמנים את העיר ונכנסו הרוסים. במשך היותם בעיר הספיקו להרוג יהודי אחד. כמו כן גזזו זקנים. ביום ראשון לפני יום־כפור פשטו על העירה גויים מכפרים הסמוכים: זשקובץ, זבידוביץ ולוביען זדרו (Wielki). הכפריים לבשו בגדים לאומיים אוקראיניים. הם נכנסו לבתים היהודים וגרשו אותם מבתיהם לרחובות העיר ופקדו עליהם לטאטא ולנקות את רחובות העיר. בינתים הכפריים שדדו ובזזו את רכושם של היהודים.

ביום כפור התפללו בבתים פרטיים ולא בבתי כנסיות. בשעה 3 אחה"צ פקדו הנאצים לפתוח את החנויות והאוכלוסיה הנכרית בזזה את החנויות. המליציה האוקראינית השתתפה בביזה. ביום א' לפני סוכות יצאו הגרמנים את גריידינג ונכנסו הרוסים. מיד הלאימו

הרוסים את טחנות הקמח של מר בלזר ורייצפלד. כמו כן הלאימו את בתי הבד וכבשני סיד של קורפוס ורוטמן והמלבנה ובית החרושת לממתקים השייך למר שכטר. הרוסים אסרו את ראשי המשפחות. הם גם גרשו את משפחות מנדל נתן וקורפוס לרוסיא.

המרואיינת ריזל רייצפלד ממשיכה, שלמשפחתה שחקה השעה והם הסתדרו לא רע, בלי בעיות חמורות, וזה הכל הודות למכר טוב לא יהודי של משפחת רייצפלד. בעבר היה שומר יערות בסביבת לבוב. עתה במשטר הסוביטי הצליח לעלות ולהמנות בין ראשי המשטרה ועזר הרבה למשפחת רייצפלד. המכר הנ"ל דאג לסדר עבור הרייצפלדים תעודות כשרות והודות להן הצליחו להמשיך לעבוד יחד עם הפועלים הקודמים כמנהלי הטחנה. כך נמשך המצב עד פרוץ מלחמת הרוסים והגרמנים.

בימי שלטון הסובייטים יסד המורה לדת היהודית, לשעבר, מר גלזמן בית ספר יסודי ביידיש. מר גלזמן כהן כמנהל בי"ס. ילדי העירה למדו בבית הספר ושפת למודו ביידיש. הסובייטים ארגנו קואופרטיבים. בדרך כלל לא הפריעו הסובייטים לבעלי חנויות קטנות במסחרם. כמו כן לא הפריעו הסובייטים בחיים הדתיים של היהודים. הבחורים היהודים הקומוניסטים הותיקים לא בלטו ביותר אצל המשטר הסובייטי.

ב־27.7.41 בשבת נכנסו הגרמנים לגריידינג. מיד ביום ראשון החרימו הגרמנים הקמח בכל טחנות הקמח. חלק מהנוער היהודי ברח מגריידינג. כמו כן הרוסים, טרם עזבם את העירה גיסו ולקחו אתם גם חלק מהנוער היהודי. רק 50—60 צעירים ברחו מהעירה טרם כניסתם של הגרמנים. הגרמנים מנו יודנראט. שמם: 1) מרים בלאזר, 2) גלזמן (המורה לדת לשעבר). מנו מילציה יהודית והטילו עליהם להוציא לפועל את הדרישות שדרשו מיהודי העירה. מאחר שבהפצצות הגרמנים נשברו שמשות של החלונות בבתים ואין באפשרותם של הגרמנים להשיג שמשות, דרשו מהיודנראט להמציא שמשות ע"מ לקבען בדירות של הגרמנים וגרוריהם. המליציה היהודית אספה מיהודי העירה את הזכוכיות מהתמונות התלויות בחדריהם. כמו כן החרימו המליציה היהודית עבור הגרמנים רהיטים, לבנים, וילונות וכלי בית שונים. הנאצים ארגנו גם מיליציה אוקראינית אשר גיסו בעל כרחם ובמכות גברים ונשים לעבודות כפיה בלי תשלום. הגרמנים דרשו שהיהודים ימציאו להם כמות גדולה של זהב.

בשבת בבוקר חזרה שבע'לי הצדקנית (בת האדמו"ר ר' שלום רוקח זצ"ל ואשתו של הרבי ר' זינדל) על הפתחים של יהודי העירה ואספה מנשי העירה את טבעות הקדושין שלהן ע"מ להמציא לנאצים. גם ריזל רייצפלד, כדרך כל נשי העירה, פרקה את תכשיטיה מבלי להתנגד ומבלי לשאול למה ? ומדוע ? אח"כ הדביקו הגרמנים מודעות על הקירות בדרישה לציבור היהודי להביא להם את הפרוות. הכרוז סיים במילים : המסרב, ויימצא אצלו פרוה בבית, דמו בראשו. את אחיה של רייצפלד גייסו הגרמנים לעבודת פרך לתחנת הרכבת. גרמני אחד, אדום שער, הכה את אחיה בשעת העבודה עד התעלפות. אח"כ לקח את ראשו של ב"צ אחיה והכניסו בחבית מים קרים. אחרי שהתאושש חזר הגרמני על הענויים האכזריים. מכר של משפחת רייצפלד, נוצרי פולני בשם ינק פונולק הביא את ב"צ אחיה הביתה בלי הכרה. הנ"ל השתדל והכניסוהו בלתי חוקי לבית חולים. שם טפל בו ד"ר מרגליות, שהה 3— שבועות בבית חולים וינק החזירו לביתו. באותו זמן עברה כוס הפורענות על בחורים צעירים אחדים, הכום בשעת העבודה באכזריות עד שמתו ביסורים רבים. בין המעונים היה יוסף מרבך בנו של מאיר מרבך.

האוקראיני מוירינץ המשתף פעולה עם הנאצים הופיע ודרש שהטחנה תעבוד כפי שעבדה אצל הסובייטים. רייזל, לפי מצב בריאותה, לא היה באפשרותה להפעיל את הטחנה. בא לעזרתה ינק הנוצרי. הוא הוביל את רייזל למשרד הסטרוסטה דרך רחובות צדדיים. רייזל כסתה את המגן דוד שלה בשעת ההליכה למשרד. הסטרוסטה שהכיר לטובה את משפחתה מסר לינק (לפי רצונה של רייזל) את עבודת המנהל והמשגיח בטחנת רייצפלד. וכך נפתרה באופן זמני בעיתה. ב"צ אחיה ועוד 2 בחורים יהודים עבדו בטחנה בהשגחתו של ינק. משפחת רייצפלד המשיכה לגור בביתה. אזרח גרמני ארגן אריזת ביצים ליצוא לגרמניה. היו יהודים שקנו אצל הנ"ל תעודות עבודה, תעודה כזאת שחררה אותם מחובת עבודת כפיה.

התארגנו קבוצת פאלקס־דויטשן בלוית מליציה אוקראינית ומיליציאנט יהודי. התנפלו בלילות על משפחות יהודיות, הכו בלא רחמנות ושדדו את רכושם. פעם בליל ו' התנפלו על משפחת עסיג, שדדו והכו את בני המשפחה. ראש משפחת עסיג עבד אצל הגרמנים במחסן אריזת ביצים למשלוח לגרמניה. הגרמני הממונה על עסיג הודיע על

המקרה לגרמנים. הם לא נתנו לכנופיה להמשיך. ביחוד לקחו את המיליציאנט היהודי למחנה והרגוהו מיד. בינתיים ארגנו כבר הגרמנים חסולים מעטים. נכנסו למשפחות והוציאו חלק מהם או כולם לחסול. כך עשו לבית אלקנה מינצר וולמשפחת שטרנברג מאיר, חסלוהו ואת אשתו עם 5 בניה. הנ״ל קרה בדרך המובילה לקומרנו. בתקופה זאת הרגו את בתו של מרדכי בלאזר מרים. הגרמנים הגישו ליודנראט רשימת זקני העיר למסור לידיהם. מרים סרבה למלאות פקודתם וחוסלה. במקומה מנו ליודנראט את העו״ד קראננברג. וזה הכל ב־1941. החורף היה קשה מאוד. הרבה אנשים מתו מקור וגועו מרעב. הנאצים גרשו ממקומם את כל היהודים שגרו בכפרים הסמוכים לגריידינג. לא נתנו להם לקחת שום דבר מרכושם. היהודים הכפריים התגלגלו ברחובות ללא קורת גג. מצאו מהם שמתו מקור ברחובות. הכריחו יהודים לעבוד בנקוי השלג מרחובות העיר ועוד עבודות כפיה. כל הצרות והיסורים נמשכו עד 5 במאי 1942. ב־6 במאי בלילה באה המיליציה היהודית והכריזה על פקודות הגרמנים שב־7 במאי בבוקר על כל הגברים היהודים להתאסף בככר השוק (רינק) לשם יציאה לעבודה. אז נתמנה ד״ר מרגליות ליודנראט ועו״ד קראננברג כבר חוסל. התאספו 700 גברים בשוק הרינק ! הגסטפו והמיליציה האוקראיינית הקיפו את הנאספים והכום בלי רחמנות. אז הרגו את לודויג בנו של ד״ר מרגליות. וכל הגברים הובלו למקומות לא ידועים. חלק מהם נשלח למחנה עבודה בלבוב של ינובסקה, מאלה קבלו קצת ידיעות. הנאצים דרשו 20.000 ז״ל כופר לשחרור ממחנה עבודה. נשים יהודיות מכרו חפצים יקרים מביתם ע״מ להציל את בעליהם. כל הלילה הלכו הנשים ברגל (32 ק״מ) כדי להמציא לגרמנים את הכופר. בהגיען למחנה נפתחו השערים ומסרו לנשים גופות בעליהן המתים.

כעבור ימים אחדים חזר ד״ר מרגליות על פתחי הבתים לאסוף סכומי כסף שהטיל היודנראט על בעלי היכולת. המרתף של מרבך משה שמש כבית־סוהר ליהודים שסרבו לשלם את הקונטריבוציה. כאשר שהה הד״ר מרגליות אצל רייצפלד, אמר שאינו מפחד מהגרמנים, הם אצלו בכיס הקטן. הוציא גלולות רעל והראה: ובאמת הנ״ל חוסל ולא הספיק למלא את הרהוריו... הוא חוסל במחנה ינובסקה.

פעם אחת ביום ו׳ הטילו עלי המיליציה האוקראינית לטאטא את הרחוב, בינתיים הגיע שטויר — לנדסקומיסר, מסר לרייזל ולנער אהרן

שפיגלר ערבה ועברו בבתים שונים והוא לקח מהבתים כל מיני חפצים יקרים, מנורות שבת ואפילו תבשילים מהתנור ; הם הוליכו את הערבה עם החפצים לבית הספר ע״י אפיסדורף והם היו אסורים. בא ינק והצילם בערמה מהכליאה. הוא הובילם בדרכים שונות הביתה. ינק אמר לשמשית ששטויאר שלח אותו לשחרר אותם. רייזל עם הגב׳ טופר, אשתו של חוכר טחנת בלאזר בשלו בסתר אוכל למען יושבי בית הסוהר אצל מרבך במרתף. הסועדים מנו 15—20 אנשים. רייזל לקחה תערובת וקמח ואפתה לחם לחלוקה בסתר במשך חודשים אחדים. פעם אחת רייזל מסרה קצת קמח לאסתר ברעט, היא גרה ע״י הנפח ושם לא נראה העשן בגלל עשן ארובתו של הנפח שממילא מתעשן. ולא ידעו שאופים לחם. בדרך תפש אותה מיכר. הביא אותה למשטרה. עינו אותה, בא ינק והציל אותה מהמילציה. רייזל אפתה מציות על הפרימוס. לחלונה הגיע טומקי הסבל ע״מ לקבל מציה. בדיוק עבר הלנדסקומיסר והרג את טומקי. אותה לא הספיק לראות ונצלה בנס משטויאר, שלא ראה שנתנה מציה לטומקי.

לעירה הגיעו שמועות על חסול יהודים במקומותיהם. אנשי העיר התחילו לתכנן את הגנתם ולבנות בונקרים ומחבואים שונים. בבית רייצפלד, אחיה ב״צ וינק, מנהל הטחנה, חפרו בונקר, תחת מכונות הטחנה ושם מצאו מקום מתאים להסתתר בשעת האקציות. בשעת עבודת הטחנה כל האבק הנוצר כסה אותם וגם חדר לקרבם. בשהותם בבונקר מוסתרים שמעו קול של חתול המילל בחופש ומבקש אוכל. אז אמר זאב, בנה הקטן, באנחה, למה לא נולדתי חתול, שאוכל להסתובב חופשי. גורלו להיות אדם ולא חתול.

ו׳ אלול 1942. בבוקר השכם פשטו בעיירה מכל העברים הגסטפו. ינק בא בבוקר להכניסנו לבונקר בחפזון וזה בעת שהאוקראינים הקישו כבר בדלת. הנחבאים הם רייזל ובניה, מניה וזאב, אשתו של רוטמן. שכבו במסתור 2 ימים מבלי לזוז, בלי אוכל ובלי שתיה. אביה, שמואל רייצפלד, לא רצה להכנס למסתור והמשיך לשבת ע״י ספרו ולעיין. כאשר רייזל הציקה לאביה שיכנס למחבוא, דחה אותה באמרו, מוטב להיות הראשון מאשר האחרון. ולא נתן לה בשום פנים להתריע כלפי מעלה ולא לשאול שאלות פקפוק. לקחו לחסול את אביה ואחיה. באותו יום הביאו לרכבת 2200 נשים, גברים וילדים. גם הרב של

גריידינג, ר׳ יוסף בן יצחק יהושע קליגר זצ״ל. הכניסו את כולם לקרונות והעבירו לבלז׳ץ. 5—6 שבועות אחרי האקציה הראשונה התקיימה האקציה השניה. לפני האקציה הזאת סדר ינק את בתה של רייזל, מניה במנזר סונדובה וישניה הסמוכה לגריידינג. הוא שלם עבורה 3.000 זלו׳ פולניים. בעת סדורה טען ינק במנזר שהיא נוצריה מרוסיא. באותו זמן הכניס למנזר את בתו של רוטמן יולק בת 18 חדשים, בשה שמה. שלם עבורה 3000 זלוטים. ינק אמר במנזר שאביה של הילדה נהרג כקצין פולני. אמא של בשה הופיעה במנזר כנוצריה וחתמה שזאת בתה. אחרי שבועיים הודיעה מניה ע״י אחיו של ינק על רצונה לשוב הביתה. כדי להקל על מניה החליטו להעביר גם את אחיה זאב (ולדק) למנזר. ינק שלם עבורו מיליון זלו׳ פולניים. ינק הצהיר לפני הפרובישוף, ראש העדה הנוצרית, שהבת ובן הם בניו ואמם היתה יהודיה ולכן הבן נמול. אחרי החגים 1942 היתה האקציה השניה. 2000 יהודי העיר חוסלו.

אחותה של יולק רוטמן, כלתו של ב״צ, אחיה של רייזל, היה לה כרטיס עבודה. היא עבדה בבית הקברות החדש אחרי שהרסו ועקרו את המצבות והפכוהו לגן ירקות. העגבניות נשלחו לחו״ל לגרמניה, בגלל שהגויים לא רצו לאכול ירק מבית הקברות. על סמך תעודת העבודה היא לא נכנסה לבונקר, ועל אף הכל היא חוסלה (כלתו של ב״צ, אחיה של רייזל). אחרי חסול שני פקדו על היהודים לא לגור בפרברי העיר. כמו כן פקדו על היהודים לעבור מצד אחד של השטטל לגור בעבר השני של השטטל, הקרוב לבתי כנסיות, והרסו את הבתים שהיהודים עזבו אותם. הם הרסו את הבתים הגדולים החדשים בעיירה, הבית של יונה בריר, של הרש קלמן מרגל, שיף יעקב, של הרשטרק ע״י הגשר. הגויים לקחו את החלונות והדלתות, ולבנים ע״מ לבנות להם בתים במקומם. במשך כל הזמן המשיכו להרוס את בתי הכנסיות ולהשאיר רק שרידי קירות. אחרי האקציה השניה היה העוני בעירה כל כך גדול שאנשים התנפחו מרעב ומשאלתם היתה שיחוסלו. כי טוב מותם מחיים כאלה. כתוצאה מהחסול ה־2 נשארה ילדה בודדה כבת 3 שנים, היא היתה נכדת שלמה שליק. היא ברחה לחפש את דודתה ברנצי מרבך. במקרה הגיע אוטו עם אנשים חטופים ובו היה גם הלנדסקומיסר. הוא לקח את הילדה ברגליה ונפץ את ראשה באבן פינת הבית, ואת הגוף זרק לאוטו. בשעת החסול נכנסו גסטפו ומיליציה אוקראינית

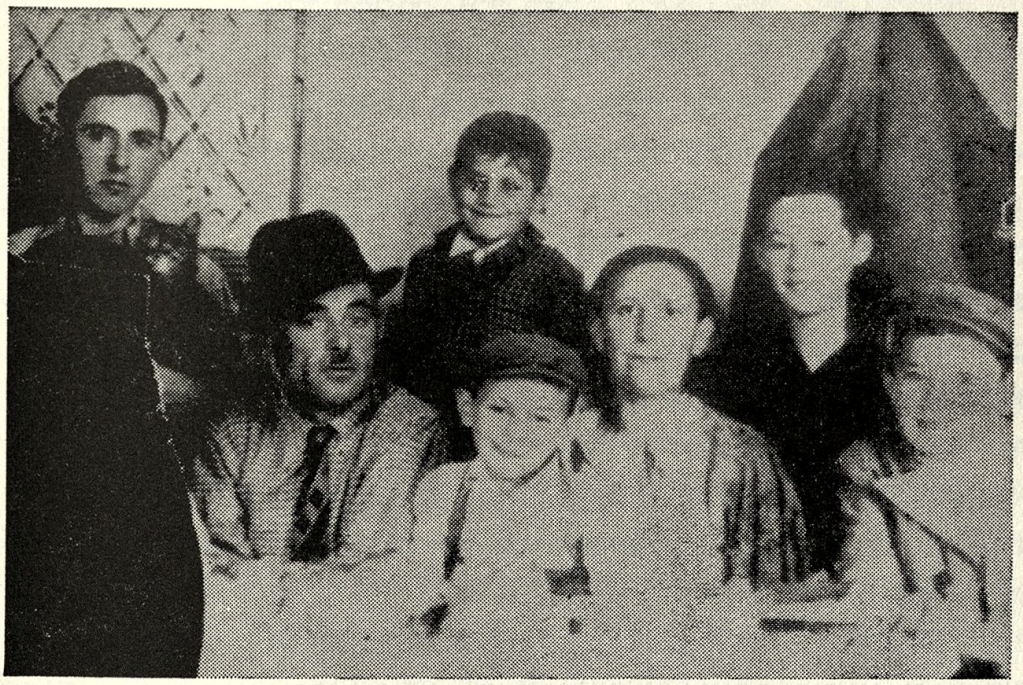
ואימו על ינק באקדח: תן ומסור את היהודים. הוא ינק צעק בפולנית שכבר מזמן לקחו אותם. אנו שמענו את הדברים. בשעת החסול נלוו גויים רבים ע"מ לשדוד בבתים של היהודים. וקרה שנכנסו לבית של פראדל לייכמן גויה לקחת כסת ולא הרגישה שבפנים היתה גופתה המתה של פראדל, סחבה את הכסת יחד עם המתה. כאשר העירו לגויה ברחוב, בעת שראו את רגלי המנוחה, זרקה הגויה ברחוב את הגופה והתרחקה עם השמיכה השדודה.

רייזל ממשיכה לספר שבאקציה הראשונה לקחו את גיסה בעריש פינאליס ואשתו פייגע עם הילדים, את פשי גיסתה וילד, ברנצי אשתו של אהרון עם ילד, שבע עם ילד, ציפי עם ילד, אשתו של וולף עם שני ילדים. ונזכרת בדבר טרגי מאוד מאקצי' בו' אלול. חנה זינגר ברחה עם ילד בליל האקציה ובבקר חזרה הביתה ובמקרה זה היה אחרי שליחת הקרונות לבלזיץ. זה הרגיז מאוד את הלנדסקומיסר. הוא לקח אותם לביתם ואמר לבן שיקבור את אמו חיים. הבן מתוך פחד עשה כל מה שפקדו עליו הלנדסקומיסר. והנ"ל אמר לו אם עשית דבר כזה אני אהרוג אותך במקום. וכך היה.

בשעת האקציה השניה לקחו את חמלי לנדס עם כל משפחתו. בנובמבר 1942 פקדו הנאצים שעד 1 בדצמבר על כל היהודים להמצא בגיטו שגובל בחנותה של ביליג שרה עד רחוב הדרך לטשרלני, עד טחנת הקמח של מר אברהם. ביום ראשון בגיטו האנשים נראו כמתים. סחבו כל מיני חפצים לגיטו, בחשבם שיחליפו דברים בעלי ערך באוכל. הדברים היו לפעמים גם של השכנים שכבר הלכו לעולמם בחשבם שאם הם לא יקחו את החפצים יקחו אותם הגויים. בגיטו, רייזל נכנסה לגור יחד עם אחיה ב"צ בחדר קטן אצל העושה פאות לנשים. בחדר זה היתה הצפיפות גדולה. נמצאו שם 17 איש בחדר צר 3 על 3. היא לא עצמה עין כל הלילה. בבוקר השכם ב"צ יצא ברשות לעבודה לטחנה, היה לו רשיון. רייזל לא יכלה לצאת ע"י החדר השני מאחר ששם היו כבר פגרים אחדים ביניהם בתו של נחמן מנדל ו־2 ילדיה. רייזל יצאה דרך החלון. בחוץ נודע לה מפוליצינט שיולק רוטמן נורה ע"י שער הגיטו בגלל שהרים חוט הגדר ע"מ לצאת להביא חלב לאמו החולה בטיפוס. אח"כ הודיעו לרייזל שמחכים לה ליד השער, זה היה ינק שנהל אתה הטחנה והביא חלב ולחם. לפי רמיזתו היא הוציאה אח"כ

קופסא של משחה ושם היה בשבילה פתק שעליה להיות מוכנה למחר השכם כדי לעזוב את הגיטו. רייזל עזבה בלילה וביום ו׳ בבוקר ברחה מהגיטו. בבוקר חכתה עגלה מחופשת עם אחיו של ינק. העגלה היתה מסודרת כאילו נוסעים ליער לקנות עצים והרשיון בידי בעל העגלה.

ב״צ אחיה נשאר בבית ורייזל עטופה במלבושים כגויה בחורף הלכה בעוז ובמרץ בלי לשים לב לפולקסדויטשה שהלכו אחריה, עלתה על העגלה וזזו מהר בלי שום מכשול. הגיעו לסונדובה ווישניה, למנזר ששם היו שני ילדיה והילדה של יולק, בשה. רייזל הגיעה לשם כבחורה פולניה שברחה ממחנה רכוז, והיא, רייזל בריאה וחזקה ותעבוד כל מיני עבודות שיטילו עליה. שם במנזר נמצאה לפני כן אחותו של ינק ומתה. חלק מרכושה יותן כתוספת לפרנסתה של הבחורה הנוצריה הפולניה הבורחת ממחנה רכוז. וזאת רייזל שמצאה שמירה ע״י הצלב.

משפחת קאסטנר מגריידינג הי״ד

ראש המשפחה רפאל (פולטשע). אשתו חוה. בניהם: ליביש, רחל, יאשע, מאנע. עומד באמצע: הבן של איטשע קאסטנר מאני (אברהם). מנציחים: רבקה ובערל מארגל מניו־יורק, אמריקה.

מפי משה פרדר ז"ל מטומשוב, — שגר בשכון בלוד, בעל מכלת — על מחנה עבודה בגרודק

מראיין י. מרגל

המחנה שוכן בבית שכטר מול ביתו של צבי מנדל. המחנה שנפתח בשנת 1942 בערב פורים וחוסל כעבור 5 חדשים. במחנה היו 300 גברים, חלק מהאנשים היו גרודקאים. המנהל של המחנה נקרא קולנקו. האנשים עבדו בכבישים שנסללו ע"י חברה גרמנית בשם קירהויף. שמות הגרודקאים שהיו במחנה הם: הרש טרוי, אשר שטרק, אלי שטרק, וולף שטרק, איטשאלי הורן, בנו של הסנדלר הרוסי, עו"ד צויזמר. באחד הימים הופיע במחנה אבאלי מארגל. האנשים המליצו על ישרותו בפני המנהל קולנקו והוא מסר לו תפקיד של ספק.

אבאלי מארגל הביא לאנשים לאכול דגים, גבינה, חמאה, קמח וכדומה. משה פרדר נורה ונפצע מכדור בלחי ימנית ע"י ווילהויס, מנהיג של כל המחנות בסביבת לבוב. כפצוע היה מיותר במחנה לבוב, וכדי להסוות ולא להראות כפצוע הדביק פלסטר על מקום הפצע והתנדב לעבודה במחנה גרודק. במחנה גרודק הכיר את הרופא ד"ר גובינסקי מביאליסטוק. הוא נתן לרופא את שיני הזהב שלו, הרופא טפל ורפא את הפצע בלחיו והשאיר אותו לעבוד על ידו כאח וכחצרן. פעם אחת ספרו שבמחנה לבוב חסלו את כל הקפואים (השוטרים היהודים) ואח"כ את השאר. אנשי המחנה אמרו, אם יביאו ביום א' פרודוקטים מלבוב למחנה כנהוג, סימן שטרם נגזרה הגזרה עליהם לחסלם. וכך היה. הם קבלו ביום א' את הפרודוקטים כסדר, וזה היה כנראה להסיח את דעת אנשי המחנה מהחסול הצפוי להם. הואיל וביום א' זה לא עבדו הותר להם לגשת בבוקר לנהר הסמוך, ולהתרחץ, בשעת הרחיצה בנהר ראו שווילהויס בא במכונית והתיחד עם קולנקו. הדבר הנ"ל נראה לאנשי המחנה כחשוד ומנבא שחורות.

באותו יום פקדו עליהם לעלות על משכבם מוקדם, וגם זה היה חשוד בעיניהם. מר פדר הלך להביא דלי מים בשביל הרופא גובינסקי כנהוג בכל יום ויום. ע"י השער הראשי עמדו כמה אנשי קאפו ונהלו משא ומתן עם קולנקו. זה היה בין השמשות, מר פדר עמד ע"י הבאר והניע את משאבת המים כדי למלאות את הדלי. באותו רגע הגיע ווילהויס בג'יפ שלו ואוטובוסים עם חילים ונגשו ישר למחנה. החילים

קפצו מן האוטובוסים והקיפו את המחנה בשרשרת. מר פרדר הבין שזה בודאי סימן לחסול המחנה. הוא השאיר את הדלי ע"י הבאר וברח לחורבה. מרחוק שמע יריות ואח"כ ראה במו עיניו אש גדולה פורצת מהמחנה וצעקות ובכיות של אנשי המחנה. לאט לאט נשתתקו הקולות. מר פרדר הבין שזה חסול המחנה. במחבוא שבו היה נפגש עם הקאפו ליברמן מוילנה שאמו היתה קראית.

הנאצים באו לחפשם ולא הבחינו בהם, והם היחידים שנצלו מהמחנה.

בחושך התרחקו מגרודק לכפרי הסביבה ומשם מר פרדר הלך שבועיים ימים עד רוה רוסקה. ליברמן נעלם מעיניו, והוא מפקפק אם עודו בחיים.

יד ושם
רשות הזיכרון לשואה ולגבורה ירושלים

ירושלים, כ"ח תמוז, תשל"ח
3.8.78

לכבוד
מרגל יהודה
דרך חיפה 23
תל־אביב.

מר מרגל הנכבד,

ברצוננו להביע תודתנו והערכתנו על שטרחת לראיין את גב' רייצפלד ואת מר משה פרדר ולגבות מהם עדות, ועל שתרגמת את העדויות לעברית והעברת אותן אלינו.

העדויות תצורפנה לאוסף העדויות בארכיוננו, לפי מס' ס.נ. 4917.

מצ"ב העתק מודפס של העדויות.

ושוב, תודתנו נתונה לך.

בכבוד רב ובברכה,
ד"ר ש. קרקובסקי
ס/מנהל הארכיון

העתק: ד"ר י. קרמיש.

יד ושם

עדות פתחיה הוכברג. תרגם מיידיש י. מרגל

ערב ראש השנה 1939 הנאצים נכנסו לגריידינק. הקשר הראשון של היהודים עם הגרמנים בכך, ששלחו את עזריאל כץ למפקד הצבא, שירשה לתקוע בשופר בראש השנה. המפקד הנאצי נתן רשות לתקוע בשופר בתנאי, שיתקעו בשקט ובלי רעש בבית המדרש. ביום השני של ראש השנה בשעה שהרב ר' יוסף ז"ל עבר לפני התבה והתפלל שחרית ירו הנאצים בעד החלונות פנימה. מיד פרצה מהומה בבית המדרש והמתפללים ברחו. לפי פקודת המפקד הגרמני נאלצו היהודים לשלוח מידי ערב בערב 10 יהודים כערובה, אם יקרה מה שהוא לצבא, האחריות תפול על היהודים. אנשי הערובה נשארו מערב עד הבוקר. בערב השני חזרו ושלחו אנשים חדשים כערובה. הגרמנים נשארו בגריידינק 10 ימים, לפי הסכם עם הרוסים הם חזרו עד לעיר פשמישל.

הרוסים נכנסו לגריידינק. המעשים הראשונים של הרוסים. החרימו את הבנק היהודי, שהתקים הרבה שנים, סגרו את הארגון הציוני "תרבות" והחרימו את הספריה. השלטון של הסוביטים בגריידינק נמשך עד קיץ 1941. בסוף יוני 1941 פרצה המלחמה בין רוסיה וגרמניה ובשעה זאת הגיס הגרמני חזר לגריידינק. הגרמנים בחרו ביודנראט ליו"ר מנו את המורה מגימנסיום ד"ר לנדס. ליודנראט מנו רק משכילים ובינהם ד"ר מרגליות. לפי פקודת הגרמנים ארגן היודנראט מיליציה יהודית. הפעולות הראשונות של המיליציה היו להחרים רהיטים מהיהודים עבור הקצינים והפקידים הגרמנים. המיליציה גם ספקה מכסה של יהודים עובדים לכל מיני מקומות עבודה. הנאצים חלקו סרטי היכר על היד ואסור היה להופיע ברחוב בלי סרט על היד. המיליציה גם אספה את הקונטריבוציה, שהטילו הנאצים על הקהלה היהודית.

בלובין פרעו האכרים ביהודים, הרגו, רצחו, שדדו בראותם שיהודים הם הפקר. אחר כך באו הפורעים האכרים גם לגריידינק ושדדו את היהודים לעיני המפקד הנאצי קרמלר. הנאצים הוציאו מבית הקברות הישן את המצבות ורצפו בהן את הרחובות. את בית הקברות היהודי

הנושן הפכו לגן ירקות. כל הפעולות הנ"ל נעשו בפקודו של הפולקס דויטש ויסרינד. את בתי הכנסיות פצצו והחריבו ואת הספרים מהדפוסים הראשונים העתיקים גנבו. ויסרינד התנפל על הרב ר' יוסף זצ"ל וגזז לו את הזקן. לפי פקודתו של הקומיסר שטייער התרכזו כל יהודי גריידינק ברינק (שוק) בבגדי עבודה וכלי עבודה. הגסטפו העלו את כולם על אוטובוסי משא והובילו אותם ללבוב ושם השמידו אותם (במאי 1942) א"כ הגסטפו הוציאו והובילו קבוצת אנשים זקנים מחוץ לעיר ושם היה מוכן קבר אחים וביריות הרגו את כולם.

בחודש אוגוסט הגסטפו הביאו לגריידינק יהודים מעיירות ווישני, מושציסקי, קומרנו, רודקי וינוב ומכפרים הסמוכים בערך כ־2,000 אנשים, נשים וילדים. הם הובלו בקרונות הרכבת לבלזיץ. ב־14 בספטמבר 1942 הגיסטפו הובילה קבוצת יהודים לקלפרוב בלבוב, המסוגלים לעבודה השאירו שם ואת השאר הובילו לבלזיץ. ב־26.12.1942 הובילו חלק מיהודי הגיטו מחוץ לעיר וירו בהם בקבר אחים, ובתיהם שרפו. בראשית פברואר 1943 חסלה הגסטפו את הגיטו והרגו את היהודים שנשארו ושמו אותם בקבר אחים. את 160 היהודים שהביאו הגרמנים ממחנה ינובסקה בלבוב שרפו חיים יחד עם הבית בגריידינק. א"כ פרסמו הכרזה בחתימתו של הגנרל קאצמאן המודיע מי שימסור היכן נמצאים יהודים נסתרים יקבל 500 זל' ו־10 ליטר י"ש, ולהפך מי שיסתיר יהודים יהרג. הגוי שהסתיר את פתחיה הוכברג הביא לו פמפלט שהפיצו בכנסיה הנוצרית בשם מגפת היהודים ותמונות שיהודי יונק בצנור קטן את דמו של נוצרי. בערב תשעה באב 1944 הרוסים שחררו את גריידינק.

עדותו של מיכאל טרוי מחיפה

מראיין אותו י. מרגל בניר עציון

בסוף יולי 1941 הסוביטים עזבו את גריידינק ובמקומם נכנסו הגרמנים. הייתי במחנה רכוז ינובסקה בלבוב. ביום ה' 7.5.1942 הביאו את אנשי גריידינק למחנה ינובסקה. פגשתי במחנה את צמט (רופא וטרינר). הוא עבד כרופא בקופת חולים. הוא נהרג ע"י הנאצים תיכף בחודש הראשון. ראיתי בשעה שתלו את שני האחים כץ, בניו של עזריאל כץ מגריידינק. 2 האחים כץ ברחו מהמחנה ותפשו אותם ביאנוב, (עיירה ע"י גריידינק) את אחיהם השלישי (כץ) השארתי במחנה בברחי משם. במחנה ינובסקה פגשתי באנשי גריידינק שמם: אונטר (סוחר קמח) ליבאלי (בן של הינדאלי השדכנית) הירש קלמן מארגל, חיים אפיסדורף, ד"ר מרגליות רופא במחנה. דב שטרנברג, יואל שטריק, בריטברד אברהם, מוטי (פחח). אחרי סלקציה נשלחו רובם לבלזיץ. נשארתי רק עם שטרנברג דב. ברחנו מהמחנה לגיטו גריידינק. שהיתי בגיטו גריידינק 3 ימים אצל גיסתי. לא הסתובבתי בחוץ בגלל חשש, שיכירו אותי שברחתי מהמחנה. אנשי גריידינק היו מזי־רעב. עזבתי את הגיטו והצטרפתי לאנשי עירנו שנמצאו ביער. נשלחתי יחד עם קבוצת אנשים מטעם היודנראט בגריידינק לכרות עצים ביער. בין אלו שעזבו את היער וחזרו לגיטו היו אבאלי מארגל, הורן איטשאלי, ואבא ברג. הם נספו א"כ בבית שכטר במחנה עבודה. במחנה שכטר נשרפו גם הירש טרוי, ושמואל הוכברג. ביער נהרגו האחים ליכן, שלמה רובין (סוחר סוסים), אברהם נוטשקי, מאיר לין, ישראל הוטר, טויבע שפיגלר, שבע גערסטלר, אחותה גיטאלי, ו־2 האחים הענער ברוך ויעקב, ומשולם רטיג (עתונאי במאַרגן בלבוב).

עדותו של אהרן קלאהר ממושצ'יסקה

"יד ושם" מספר התעודה 18.3.1678

תרגם מיידיש י. מרגל

הנ"ל מספר 2 אחים ריצפלד וחבר שלהם יוזעק ראבנר חיו ושהו ביערות שייקר. הם היו מזוינים עם פרגולים (נאגאנים), הלכו לבקש בין הגויים המוכרים להם לחם וחלב. פעם אחת פגשו בבחור מגריידינק ביער, רצו לצרף אותו לחברתם אבל הוא התנגד בגלל שתכניתו היתה ללכת ליערות יבורוב. הם שדדו את הבחור. אהרן קלאהר מספר כמו במושציסק כך בגריידינק היתה פעולת חסול ילדים. יהודי מגריידינק אשר במישרין עבד בעבודת כפיה אצל הילדים, ספר כי בגריידינק הביאו ילדים למחסן, שם היו 2 שוטרים גרמנים תורנים ובמשך כל הזמן הם ירו בראשיהם של הילדים הקטנים. המוח והדם של הילדים הותזו לתקרות למעלה, והיהודים הוכרחו לטפל בגויות הילדים ולקבור אותם. על המתנגד לעבודת כפיה אכזרית זאת הגרמנים הטילו עונש מות.

התמונה
מקיץ תרצ"ה
גריידינג

בני ראובן וחי'לי וגנר
מימין:
ברטה, הנצ'ה, ברלי הי"ד

נוא־יורק, "דער טאג" פרייטיג 15 טער פעברואר 1946
פון מ. א. גער

איינגעהילט אין טלית און תפילין האט דער קרילאווער רב אויסגעהויכט זיין נשמה. דער פראכניקער רבי ר' ישראל שפירא א צעבראכענר איז ער אוועק קיין גריידינק א שטעטל נעבען לעמבערג. דארט האט דער רבי א שטיקעל צייט געלעבט רוהיג. ביז עס איז געקומען דער 20 טער נאוועמבער 1941. דעמאלט הוט מען דערשאסען דעם גריידיקער רב. דאן האט דער נאצישער שטאט הויפטאמן דער אכזר שטיינער באשטימט דעם פראכניקער רבין פאר דעם רב. דעם 10טן מערץ 1942 האט זיך ווידער אנגעהויבען די נאצישע איבערפאלען. מען האט כסדר געכאפט אידען מכלומרשט זיי צו שיקען אין ארבייטס לאגערן, אין דער אמתן האט מען זיי געשיקט אין דעם טויטען לאגער אין בעלזיץ.

איינמאל איז פארגעקומען אַ יידען אקציע אין מען האט אוועק־ געשיקט אגאנצען צוג מיט יידען, די נאצישע בארבארען האבען געצווינגען דעם פראכניקער רבי ער זאל באגלייטען די יידען צום באנהויף. אינצווישען האט מען געבראכט צום באנהויף נאך 27 אידען, אבער דער נאצישער פירער האט געזאגט אזויוי זיי זענען אנגעקומען צו שפעט וועט מען זיי אינטערברינגען אינטער דער שטאט. דער נאצישער פירער האט גיגעבען אבאפעל דעם פראכניקער רבין אז ער זאל בעגלייטען די 27 אידן צום ארט וואו מען וועט זיי אומברענגן. פאר גרויס צער האט זיך דער רבי געבעטען ביים נאצישען פירער אז ער זאל אים אריינעמען אין דער פארטיע אז מען זאל אים דערשיסן צוזמען מיט די 27 אידען. אבער דער נאצישער אכזר האט געזאגט אז ער דארף נאך לעבן א פערצען טאג אין ער וועט אומגעבראכט ווערן ערשט אין צוויי וואכען ארום. און דער פראכניקער רבי האט געמוזט צוקוקען ווי די 27 אידען צווישן זיי פינף פרויען גראבען אליין אויס זייערע קברים. צווישן זיי איז געווען דער קרילאווער רב ר' שלום פייגענדארף וועלכער איז געווען אגרויסער גאון און אַ צדיק. וועו דער קרילאווער רב איז געשטאנען האלב אין קבר, האט ער געבעטען אים צו ברענגן א טלית און תפילין, היינט איז אזא הייליגער טאג און איך האב נאך נישט געדאוונט האט דער קרילאווער רב געזאגט.

דער פראכניקער רבי איז אוועק אין שטעטל און אים געבראכט דעם טלית און תפילין. וען דער קרילאוער רב האט אנגעהויבען צו דאווינען איז אנגעקומען אנאצישער פירער. ער איז צו צום קרילאוער רב און אים געפרעגט וואס פלאפלסטו ? איך פלאפעל נישט נור איך דאוון האט דער קרילאוער רב געענפערט. איך בעט גאט ער זאל נקמה נעמען פאר אונזער פארגאסענעם בלוט, און איך בין זיכער אז ער וועט זיך אין אייך נוקם זיין. און שטער מיר איצט נישט אין מיין תפילה טאן. האט דער נאצי אים גלייך דערשאסן אין איז דער קרילאוער קדוש אומגעקומען איינגעוויקעלט אין טלית און תפילין.

די נאצים האבען געצווינגען די אנדערע אידען זיך אויסצעטאן אין זייער אייגענע קברים, אבער די פינף אידישע פרויען האבען זיך ניט געלאזט אויסטון. איר קענט צונעמען אונזערע גופות אבער ניט אונזערע ערע. האבען זיי געשריגען, און די נאצים האבען זיי מיט געוואַלט אויסגעטון. די פרויען האבען זיך נישט אונטערגיגעבן און זיי זענען דערשאסן געווארען אין גערענגעל. דער לעצטער וואס איז אומגעקומען אין זיין אייגענעם קבר איז געווען דער קדוש פנחס מאנדעל, די נאצים האבען געטראפען די קויל אין זיין פוס און ער איז געבליבען לעבען, האט זיך דער ייד געבעטען ביי די נאצים זיי זאלען אים נישט בעגראבען לעבעדיקהייט און אים געבען נאך א קויל. אבער דער נאצישער פירער האט א געשריי געטון אשאד נאך אקויל פאר א אידן. דו וועסט אזוי אויך שטארבען אין דיין הינטישע קבר. דער פערוונדערטער ייד האט צו גערופען דעם פראכניקער רבין און אים געבעטען ער זאל זען ראטעוועו זיינע צוויי קינדער וואס ער האט אויסבעהאלטען ביי אקריסט. איך וויל ניט די קינדער זאלען בלייבען גויים. די נאצים זענען גויים. און די נאצים האבען בעגראבען לעבידיגיהייט דעם קדוש. די נאצים האבען אוועק־ געשטעלט א וואך ארום די קברים און געהייסען דעם פראכניקער רבי שטיין דארט א שעה צייט כדי ער זאל זען מיט זיינע אויגען וויי יידען ווערען בעגראבען לעבעדיקהייט. דער פראכניקער רבי האט געוויסט אז אין צוויי וואכען ארום וועט מען אים דערשיסן, האט ער זיך אויסבעהאלטען ביי דעם אוקרייאינער וויינשבסקי וועלכער האט ביי זיך אין הויף געהאט אויסגעגראבען א גרוב און דארט בעהאלטן א דרייסיג אידען. אבער די נאצים האבען אין דעם זעלבען טאג געכאפט אסך אידען אין גריידינג און זיי האבען געפאדערט אז מען זאל ברענגען דעם רב.

צוויי טעג זענען די פערמאכטע וואגאנען געשטאנען אויפן באנהויף אונגעשטאפט מיט אידען. און דער נאצישער פירער האט געזאגט אז ער וועט דעם צוג ניט לאזען רירען פון ארט ביז דער פראכניקער רבי וועט קומען. אסך קינדער און פרויען זיינען שוין אין די פערמאכטע וואגאנען געשטארבען.

א אידישער פאליציאנט איז געקומען צו לויפען צום פראכניקער רבין און אים געזאגט אז ער מוז ארויס פון בונקער ווייל 1,000 אידישע נפשות שטייען אין געפאר אומצוקומען. איז דער פראכניקער רבי מיט זיין פרוי דעם זשאבנער רבינס טאכטער ארויס פונם בונקער און פרייוויליג זיך איבערגעגעבען אין די הענד פון די נאצים. זיי זענען אריינגעשטיפט אין וואגאן און געפירט קיין בעלזיץ. ווי זיין פרוי איז פערגאזט געוואָרען, בלויז ער מיט נאך ניין און צוואנציק אידען זיינען אויסגעקליבען געוואָרען פון 22 טויזענט אידען אווקגעשיקט צו זיין אין ארבייטסלאגער, און די אנדערע זענען פאר זיינע אויגען געפירט געוואָרען אין די גאז קאמערן אליין.

אבער דער מיט האט זיך נאך ניט געענדיקט גרויסע לייַדען פון פראכניקער רבין. ער איז געשיקט געוואָרען אין דעם ארבייטסלאגער קיין יאנובסקי נעבען לעמבערג, דארט האט דער פראכניקר רבי געארבייט ווי א שקלאף. איין מאל האט אים א אידישער פוליציאנט פון ארבייטס לאגער ענומען צו אים אויף זיין בעטעל שלאפען, גראד איז אין די נאכט דורכגעפירט געוואָרען א רעוויזיע אין מען האט דעם פראכניקער רבין געפינען ליגען אין דעם פאליצייאישן אפטיילונג, מען האט אים פאראורטיילט צום טויט. דאס איז געווען י״ז חשון 1943. ער האט דאמאלט ארויסגעשיקט אקוויטאלע צו די אידען אז מען געהט אים שיסען, זיי זאלן וויסן וועז זיין יארצייט איז.

אבער ווידער איז גשעהן א נס א אידישער דוקטור ראפאפארט פון גריידינג וועלכער האט געדארפט זיין אן עדות ביי אויספירן טויט אורטיילען האט א האלבע שעה פארן דערשיסען אויסגעפועלט בא די נאצים מען זאל דעם פראכניקער רבין לאזען לעבען. דער פראכניקער רבי איז דערנאך אנטלאפען פון ארבייטסלאגער. ער איז אריין אין לעמבערגער געטא. גראד האט זיך געמאכט אז דער רבי האט באקומען א פאספורט אלץ בירגער פון פאראגוואי. ער איז דער נאך אלץ

אויסלענדער פארשיקט געווארען אין א נאצישע קאנציטראציע לאגער אין ברגען בעלזען. ער האט בעוויזען צוצישרייבען א פרוי און א קינד פון 4 יאהר פייוועל פערלברג, זיי זענען אדאנק דעם רבין אבגעראטעוועט געווארען. דאס קינד איז אין ארץ ישראל. צוויי אמעריקנער סאלדאטן זענען אנגעקומען קיין מאגדעבורג צוויי מינוט פריער איידער די נאצים האבען בעוויזען אויסצופירען צו דערטרינקן 2,400 אידן אין דער עלבע. דער רבי איז געבראכט געווארען קיין אמעריקא דורך די חסידישע שול "שארית ישראל" און האט אלעס דערציילט.

יצחק מנדל דערציילט וועגען זיך
און זיין ברודער אבטשי ז״ל

מיין ברודער אברהם אבא ז״ל (אבטשי) בן ישראל משה פון גריידינג איז געווען א איבערגעגעבענער חבר אין ״ביתר״. ער האט ארגעניזירט א הכשרה אין דער שקאלע רולניטשע. ער האט משפיע געווען אויפן דירעקטור פון דער שולע וועלכער איז **געווען אגרויסער אנטיסעמיט**, און פונדעסטווענען האט אבצ׳י מאנדעל ביי דעם דירעקטור געפועלט צו ארגעניזירען אין דער שקאלע ראלניטשע א הכשרה פלאץ.

באלד ווי די דייטשען זיינען אריינגעקומען קיין גריידינג האבען זיי אונגעהויבען צו כאפען צו צוואנגס ארבייט. האט אבטשי אנגעהויבען צו ארבייטען אין דער ארטס קאמאנדא ביי אויטאס. שפעטער האט ער געארבייט ביי שמאטעס און אלט אייזען. ער האט צוגעצאלט געלט כדי צו בעקומען א בעשטעטיגונג אז ער ארבייט ביי ראהשטאפערפאסונג. דאס האט אמאל געהאלפען אז מען האט געכאפט צו ארבייט, אדער מען האט גענומען צו זיין אין א לאגער. ביי דער גרויסער אקציע אין אויגוסט האט אים דער לאנדסקאמיסאר געכאפט ביי די ארבייט און אראב געריסען דעם צייכען אז ער ארבייט וויכטיגע ארבייט און ער האט אים געברענקט צו דער באהן ער זאל פארען קיין בעלזיץ. ער איז פון דער באהן סטאציע אנטלאפען.

אין חדש סעפטעמבער האט מען אבצ׳ין מיט אסך מענשען אוועקגעפירט אין לאגער יאנאווסקע. נוך צוויי וואכען איז ער ווייטער אנטלאפען פון דארט. וועו אבצ׳י איז צוריקגעקומען פון לעמבערג האט ער ווייטער געארבייט ווי פריערט. די לאגע אין געטא איז געווארען ערגער, נור קיין אויסוועג איז נישט געווען. אבער דעם דריטען פעברואר האבען די דייטשען מיט גרויס אכזריות אומגעברענקט אלע און געמאכט גריידינג יידען ריין. עס זענען דאמאלס נור געבליבען אפאר יידען וואס האבען געארבייט ביי שטראסען און ביי די ראהשטאפערפאסונג. מיד האט מען דאמאלס מיט נאך צעהן יידען אוועקגענומען קיין לעמבערג אין לאגער.

נאך אפאר טעג איז אבצ׳י געגאנגען צו דער באהן סטאציע כדי מיר צו שיקען אפעקעל אין לאגער. צוריקגייענדיג פון דער באהן האט

ער געהערט שיסען. דאמאלס האט מען אויסגעהרגעט די געבליבענע יידען פון די ראהשטאפערפאסונג. אבצ'י איז געלאפין נישט וויסענדיג אליין ווי ער איז געווען. ער איז געווען ביי עטליכע פויערים. זיי האבען אים באלד משלח געווען. ער האט נישט געהאט ווי צו זיין נישט בייטאג און נישט ביינאכט. ער האט זיך אריינגעגנביט און ארויס־געגנבעט פון אלע פלעצער ווי ער האט זיך אויפגעהאלטען. ענדליך האט רעגינע פאר איהם געפינען איין פויערטע אויף דעם קאמארנער וועג. איר נאמען איז געווען סאלאוויקע, וועלכע האט איינגעשטימט פאר גאלד אים צו בעהאלטען אויף דעם שטאל בוידעם. ער איז דארטען געווען פון פעברואר 1943 ביז ענדע חדש מאי. ער האט אויף דעם פלאץ ווי ער האט אויפגעהאלטען דורכגעמאכט זייער אסך שרעק. דער פויערטיס מאן האראהוטץ איז געווען זיין נאמען. ער איז געווען אגרויסער שכור. וועו ער האט זיך אנגעשיכרט האט ער צו זיין ווייב געשריגען אויף אוקראיניש אידישע מאמע.

איין מאל איז אַ שכנה געקומען אין שטאל זוכען די פויערטע, און האט אַבצ'ין געטראפען אין שטאל. די פויערטע פאר שרעק האט געפאדערט ער זאל אוועקגיין אין פעלד און זיך בעהאלטען אין קורן, וואס איז שוין געווען אביסעל אונטערגעוואקסען. ער איז געווען אין פעלד איינער אליין פון ענדע מאי ביז דעם 18 יולי. במשך דער צייט האט כמעט יעדען טאג גערעגענט. ער האט אויסגעקוועטשט זיין בגדים די נאסע און אזוי צוריק אנגעטון נאסע הייט.

די פויערטע האט איהם יעדען צווייטען אדער דריטען טאג געטראגען צו עסען. רעגינע האט געמוזט מיט איהר די גאנצע צייט מיטגיין אין פעלד געבען אבטשין עסען אויב נישט איז זי נישט געגאנגען. עס זיינען אוועק אפאר וואכען און מען האט ווייטער געמוזט זוכען א אנדער ארט ווי זיך צו בעהאלטען. די קורן איז געווען רייף צום שניט, איז נישט געווען קיין ארט ווי צו גיין. דאמאלס האט אבטשי געבעטען רעגינען זי זאל גיין אויף דעם פאדגאי צו אנטיק ראפ ער איז געווען א שוסטער און אויך געגנבעט פיש אין טייך. אין האט גוט געקענט אלע ווינקלעך אויף דעם טייך. רעגינע איז געגאנגען צו אנטיקען און זיך פאר אים פארטרויאט אז אבטשי איז באהאלטען און איהם געבעטען ער זאל מאכען אבויד אין די טראסטינעס און אים דארטען בעהאלטען. צו צוקומען צו דעם פלאץ האט מען געמוסט דורכגיין איבער די העלפט

אין וואסער. ער האט געמאכט די בויד אזויווי עס פלעגט זיין אין א סאד נור פון טראסטינעס. 18 יולי איז אבטשי אריבער געגאנגען פונם קאמארנער וועג ביז צום פאדגאי. עס איז געווען זייער מסוכנדיג צו גיין, אבער ער איז אדורך בשלום. ער איז געווען אויף דעם טייך צעהן טעג אליין. שפעטער בין איך אנטלאפען פונם לאגער צו אבצין. אויף דעם טייך זיינען מיר געווען ביז דעם 19 נאוועמבער. עס איז שוין געווען קאלט. די בלעטער פון טראסטינעס זענען שוין אראבגעפאלען. די טראסטינעס זענען געווארען שיטערער, מיר האבען געמוזט זוכען אנייעם פלאץ. פון אנפאנג האט אנטיק צו אונז געברענקט עסען צוויי מאל אין א וואך. שפעטער האט ער געברענקט עסען נור איין מאל אין א וואך. שפעטער איין מאל אין צוויי וואכען, אודער איין מאל אין דריי וואכען. אין די נעכט האבען מיר צו אים גערעד ער זאל געפינען א פלאץ פאר אונז ווי מיר זאלען קענען זיין ווינטער זיך צו בעהאלטען.

איין מאל האט ער געזאגט אז ער האט אויסגעפינען אויף די ליפקעס נישט ווייט פון דעם ארט ווי מיר זענען געווען. א צוויי קילאמעטר ווייטער דאס אין קארמיסעס קאלך פאבריק, וואס איז געווען העלפט צונימען וועט מען קענען מאכען א בעהעלטיניש. מיר האבען געפילט אז אנטיק איז שוין מיעד פון אונז. איינמאל אין אנפאנג אדער אין מיטען נאוועמבער איז רעגינע אליין צו אונז גיקומען. אנטיק האט איר מיטגענעבען אפארמאכט בריוואלע, אין בריוואלע האט ער געשריבען אז ער קען נישט קומען ווייל מען האט ביי איהם צוגענבעט די שטיוועל אין וועלכע ער פלעגט גיין אויף די ארטע טראסטינעס. און אז ער איז געווען נאכאמאל אין דער קאלך פאבריק, אין אז מען קען מאכען א באהעלטיניש און מען ברויך צו דעם מאטריאלען און ער פאדערט 20 ארטע צוואנציגער דאלארען אנדערש חלומטער נישט צו קומען צו אונז.

מיר און רעגינע זענען זייער געווען צוליב דעם פערצווייפלט און אז רעגינע איז שוין אויך פערצווייפלט איז דאס די ענדע. איך האב צו אנטיקען צוריק געשריבען אבריוול, איך האב צו אלעס מסכים געווען און אים געבעטען ער זאל צו אונז קומען. נאך אפאר טאג איז אנטיק געקומען.

די נייעס פון דעם פראנט זענען געווען בעסער, איז אנטיק געווען זייער גוט. ער האט געזאגט אז ער וועט אונז נישט איבערלאזען אלס

קרבן צום גורל. רעגינע האט אים געגעבען אלעס וואס מיר האבען נאך געהאט, אבער סאיז נישט געווען ווי ער האט גיפאדארט. ער האט געמאכט דאס בעהעלטניש אין דער קאלך פאבריק. כדי אריינצו גען צו אונזער בעהעלטניש האט מען געמוזט צושטעלען א לייטער און ארויפ־קריכען. אויפן פלאץ פון דער קאלך־פאבריק איז געווען א איבונג פלאץ. אויף דעם ארט האבען די דייטשען געמאכט יעדען טאג מיליטער איבונגען. נישט ווייט פון די קאלך פאבריק איז געווען א פלוג פלאץ. אז מיר זענען ביינאכט געגאנגען נאך וואסער האבען מיר געהערט זייערע געשרייען פון דעם פלוגפלאץ.

יעדער צווייטע נאכט זענען מיר ארויסגעגאנגען ברענגען וואסער. אקילאמטר פון אונז איז געווען אגרוב פון וועלכן מען האט פריערט גענומען ליים פאר דער פאבריק, דארטען האבען מיר גענומען וואסער.

ווען מיר זענען איבערגעגאנגען פון די טראסטינעס אין דער קאלך פאבריק האט אנטיק פאר אונז מיט געבראכט אביסל פראוויאנט גרויפען, קארטאפעל, א ברויט און א קליין בלעכען קעכעל, אביסל בענזין צולייכטען פאר דעם לעמפעל. אנטיק האט צוגעזאגט אז ער וועט קומען אין צווי וואכען ארום אבער ער איז נישט געקומען. ער איז געקומען צו אונז ערשט מער ווי פיר וואכען. מיר האבען שוין נישט געהאט קיין עסען. עס איז אונז געבליבען איין בארעק, האבען מיר עטליכע טעג געקאכט דעם זעלבען בארעק און געטרונקען דאס וואסער פונם בארעק. יעדען טאג האבען מיר געהאפט אז די נאכט וועט אנטיק ראפ קומען און ברענגען עפיס צו עסען.

מיין ברודער אבטשי איז פון הונגער שוין געווען זייער אבגעשוואכט, אז ער האט זיך נישט געקענט רירען צוצישטעלען די לייטער. ווען איך בין געגאנגען צו אנטיקס שוועגערין בעטען עפיס צו עסען און אויך אז אנטיק ראפ זאל צו אונז קומען. צו אנטיקס שוועגערין בין איך געגאנגען פינף קילאמעטר. ווען איך האב נאר אויפגעמאכט די טיר פון פאדער הויז האט זי געגעבען א געשריי אויף פויליש. "טרוג זיך אַב". איך בין נאטירליך גלייך ארויס. איך האב נישט געקענט צוריק קומען מיט ליידיגע הענד, בין איך געגאנגען צו א צווייטען בעקאנטען פויער וואיטיק כרישטשעל אין ביי איהם מיט שווערע מי געקריגען אשטיקעל ברויט און אביסעל רויען קארן. ווען איך בין צוריק געקומען אין דעם בעהעלטניש, אין האב אבטשען געגעבען אשטיקעל ברויט, האט ער

קוים ארויסגערעד, איך קען נישט. ער האט שוין נישט געקענט עסען. איך האב אנגעוורעמט וואסער און געטרונקען און געגעסען דאס ברויט, אין אזוי האט אויך אבטשי געגעסען אשטיקעל ברויט און זיך דערהאלטען ביים לעבען.

דעם צווייטען טאג ביינאכט איז אנטיק ראפ געקומען אין געברענקט אביסעל צו עסען. עס איז געווען די נאכט פון זיין חגא. ער האט געזאגט אז די שוועגערין איז צו אים געקומען און געזאגט אז ווען איך האב ביי איר אויפגעמאכט די טיר איז אין דעם צווייטען צימער געווען א געסטאפו, פאר דעם האט זי גישריגען. אנטיק האט זיך פערענפערט וואס ער איז אזוי לאנג נישט געקומען. אבער ער איז ווייטער זעהר וועניג געקומען. אין מיר האבען געמוזט גיין צו א אנדערן פויער, ער זאל אונז געבען עפיס צו עסען. און צווישען דער צייט האט זיך דער פראנט געענדערט, און די דייטשען האבען געמאכט שוצענגראבען וואס מיר האבען בעדארפט דורכגיין.

איין מאל אין מיטען חדש יוני האבען מיר געהערט א שווער קלאפען ביי נאכט, זענען מיר ארויס פונם בונקער און מיר האבען דערזען אז א האלבע וואנט איז שוין צונומען. די דויטשען האבען צונומען די וועגט פון דער פאבריק צו פערעכטען מיט די שטיינער דעם וועג וואס האט געפירט צום פלוגפלאץ.

דעם 19 יוני 1944 האבען מיר זיך געמוזט צוריק אריבערטרוגען אין די טראסטיניס ווי מיר זענען שוין געבליבען ביז דעם 27 יולי 1944 ווען די רוסען זענען אריין קיין גריידינג. נאך 6 וואכען האבען זיי מאבליזירט די פאר יונגע מענשען וואס זענען איבערגעבליבען פון דער קאטעסטראפע.

אבטשען האבען זיי מאבליזירט חאטש ער איז נאך געווען זעהר שוואך פון דעם אלעס וואס ער האט דורכגעלעבט. זיי האבען אים גלייך אוועק גענומען אויפן פראנט. איך האב פון אים געקריגען נאר אפאר בריוו, אין לעצטענס האט ער געשריבען אז עס איז אביסל שטיל ניצט ער אויס די געלעגנהייט מיר צו שרייבען אפאר ווערטער. און דאס זענען זיינע ווערטער. "אז איך וועל פאלן זאלסט נישט ווייגען, עס איז בעסער צו פאלען אויף דעם שלאכטפעלד איידער צו זען ווי מען קוילעט אונזערע שוועסטער מיט ברודער. און ווי עס ווייזט אויס האט ער שוין עפיס געפיעלט. מיין ווייטיג איז זעהר גרויס נישט צום בעשרייבען,

ווי קען מען דאס אויסדריקען. נאך אזויפיעל דורכמאכען, ער אבטשי איז שוין געווען ביי דער שוועל פון פרידען. 16 טעג פארן סוף פון דער מלחמה, דעם 22 אפריל 1945 איז ער געפאלען אויף דעם שלאכט פעלד אין טראפאו אין טשעכען. איך האב פערלוירען אלע מיינע ליעבסטע און יעדער בעזונדער זענען געווען אזוי ליעב, נאר דער לעצטער בראך מיינער איז גרעסטער. ער האט שוין געהאט איבערגעלעבט די קאטאסטראפא, דאס גאנצע גיהינום. דאס אומגליק איז גיווען דעם 22 אפריל נייַן טעג אין חדש אייר 1945, כ״ד בעומר.

"פאלקס שטימע"
נומער 25 (471)

דער גערעכטער אורטייל קעגן צוויי יידען מערדער. פארצייכנונג פון געריכט זאל אין ווארשע, (ישראל ראזענבערג).

אַפאַטער און אַ זון ראמאן און וולאדימיר שוויטענקא, צוויי פאשיסטן פון גרודעק יאגעלאַנסקי, צוויי יידען מערדער, וואס זיינען נעכטען געזעסען אויף דער באשולדיקונגס באנק פארן וואיעוואדישן געריכט אין ווארשע. מיט אנגעבויגענע פלייצים זיצן זיי אין די גרויע תפיסה בגדים. זייער פינצטערער בליק קוקט אויפן ארום. זיי וועמענס פארברעכערישע הענט עס האבען נישט דעם מינדסטן ציטער געטאן ביים מארדען צענדליקער יידען, ציטערן איצט פאר דעם פאלקסגעריכט פון פוילן, וואס מאנט פאר די פארשניטענע לעבענס פון אומשולדיקע יידען. ביי אונז אין דער פוילישער פאלקס רעפובליק מוזן די מערדער אפגעבען א פולשטענדיקן דין וחשבון פאר זייערע פארברעכנס. אונזער מידת הדין נעמט נקמה פאר די פארשניטענע לעבענס. די האנט פון אונזער געריכטייקייט דערגרייכט זיי אומעטום און גיט די פארברעכער א פארדינטע שטראף. דער פראצעס וואס איז נעכטען פארגעקומען אין ווארשעווען וואיעוואדישן שטראף געריכט קעגן די צוויי יידען מערדער ראמאן און וולאדימיר שוויטענקא באשטעטיקט דאס פולשטענדיק.

אונטער דעם שאטן פון שרעקלעכטן טויט

דער פארזיצער פונם געריכט בירגער סטעמפטשינסקי לייענט דעם באשולדיקונגס אקט. עס טויכט אויף דאס בילד פון די גרויליכע יארען פון בלוט טרערען, מאסן מארדען, דאס געשפענסט פון יידישען אומקום. דאס שטעטל גרודעק יאגעלאנסקי וואס איז ארומגערינגלט מיט טייכען ליגט 30 קילאמעטר אויף דרום מערב פון לבוב, מיט 6 טויזענד שטעטעלדיקע יידען, וואס זייען אין זייער גרעסטער מערהייט באשטאנען פון בעלי מלאכות, קליינע קרעמערס און דארפסגייער, האבן ביז 1939 — טן יאר געפירט אן ארעם אין געפלאגט לעבען. די זין פון פרייהייט און פון א באנייט גליקליך לעבן האט פאר די יידען פון גרודעק

יאגעלאנסקי אויפגעשיינט אין הערבסט 1939 יאר, ווען אין מערב אוקראינע איז איינגעשטעלט געווארען די ראטען מאכט. אבער זייער פריידיק און פריילעבן האט נישט לאנג געדויערט.

באלד אין די ערשטע וואכען נאכן פארעטערישן איבערפאל פון די היטלר הארדעס אויפן ראטענפערבאנד האט שוין איבער מערב אוקראינע געטרעטן דער שווערער שטיוועל פונם פאשיסטן בלוטיקן אקופאנט. פאר די 6 טויזנט יידען פון גרודעק יאגעלאנסקי האט אנגעהויבען דער שוידערלעכער היטלר גיהנום. תיכף נאכן אריינקומען פון דער פאשיסטישער ארמיי אינם שטעטל האט די געסטאפו געגעבען פרייע הענט די ארטיקע פאשיסטן בלוטיק אבצורעכענען זיך מיט דער יידישער באפעלקארונג דורך איינארדנין אפאגראם אינם יאר — טאג פון פעטלורעס טויט. יענעם טאג האבען זיך אויף די געסלאך געוואלגערט דערשאסענע, צעטרעטענע און דערשטיקטע יידען. דער מארק איז ווייס געווען פון די פעדערן פון די צעטרענטע קישנס און איבערבעטן.

בעת דער דאזיקער בלוטיקער וואקאנאליע וואס איז געווען בלויז אין אנהויב, האבן מיט א באזינדערן ווילטקייט געבושעוועט ראמאן און וולאדימיר שוויטענקא, וועלכע זיינען שפעטער געווארן פון די אקיטווסטע פאליציאנטען.

דאס יידישע שטעטל ווערט פארמוירערט, אין פרילינג 1942 יאר ווערט די יידישע באפעלקערונג פארשפארט אין געטא אויף דער לאנגער קאלעיאווע גאס. אדער ווי מען פלעגט זי רופען דאס "יידישע שטעטעלע" די דאזיקע גאס מיט די שכנותדיקע געסלעך, ווי סהאט געווינט די מערהייט יידען פונם שטעטל ווערט ארומגערינגלט מיט א פארקען וועלכער טיילט זי אפ פון דער אויסערלעכער וועלט.

די ערשטע אקציע קומט פאר דעם 7טן מאי 1942. די געסטאפו צוזאמען מיט די געהילפס פאליציי האבן דעמאלט צוזאמען געטריבען אויפן מארק צווישן טויזנט יידען. די געזונטע און ארבייטספעאיקע ווערן אפגעשיקט אין לאגער יאנאווסקי (פארשטאט פון לבוב) און די קראנקע, קינדער און זקנים דערשיסט מען אויפן ארט. פון די ראוועס ארום מארק האבען זיך יענעם טאג געצויגען קאלוזשעס בלוט אין ווערעשיצע טייכל. דער קצב ראמאן שוויטענקא וועלכער האט שוין דאמאלט געהאט צו גערויבט ביי דער יידישער אלמנה פישמן איר קרעטשמע. און זיין

זין וולאדימיר וואס האט געדינט אין דער געהילפס פאליציי האבען זיך בעת דער דאזיקער אקציע ווילד געווארפען אויף די שוצלאזע יידען און צו זיי געשאסען. א באזונדערן סאדיזם האבען זיי ארויסגעוויזען לגבי די קליינע קינדער. שפאלטענדיק זייערע קעפלאך מיט די ביקסן קאלבעס.

וולאדימיר שוויטענקא האט אנגעווארפן א גרויל אויף די נאך פארבליבענע יידען אין געטא. מיט דער גרעסטער אכזריות פלעגט ער זיך א ריינריסען אין געטא ארויסשלעפען די באהאלטענע יידען פון די לעכער און נארעס, באפעלן זיי צו לייגען מיטן פנים אראב און מיט חיהשער הנאה דער־שיסן זיי. אראבשלייידערן פון די פענסטער קראנקע און קינדער. צו זאמען מיט זיין פאטער האבען זיי גערויבט דאס לעצטע ביסל ארעמקייט פון די הילפסלאזע יידען.

וולאדימיר און ראמאן שוויטענקא האבען ארויסגעיאגט די קראנקע פונם יידישן שפיטאל. די וועלכע האבן זיך נישט געקאנט רירן האבען זיי דערשאסן אויפן ארט, און די פיצלעך קינדער לויטן היטלעריסטישען נוסח געשפאלטן די קעפלעך אין מויער. די גרעסטע אקציה קומט פאר דעם 19 טן אויגוסט 1942 עס זיינען ארויסגעפירט געווארן העכער דריי טויזנט יידען אין טויט לאגער קיין בעלזיץ. א באנדע שיכורע ארטיקע פאשיסטן צוזאמען מיט דער געהילפס פאליציי אונטער דער קאמאנדע פון וולאדימיר שוויטענקא גייען ארום איבער די אויסגעליי־ דיקטע הייזער און בעריבען זייערע קרבנות וואס זיינען בארוועס און נאקעט געטריבן געווארען צום אומקום.

די מערדער האבען דערגרייכט זייער ציל

אין גרודעק יאגעלאנסקער געטא איז שטיל געווארען. פוסט זיינען פארבליבען די אויפגעפראלטע פערלאזענע שטיבלעך מיט זייערע אומהיימלעכע פענצטער לעכער. העכער הונדערט יידען זיינען נאך פארבליבען. די דאזיגע מענטשן האבען גערבעט ביי די שווערסטע באדינגונגען. וועו זיי האבען פארענדיקט די ארבעטן, זיינען זיי ארייגעיאגט געווארען אין איין הויז. די פיניקער האבען באגאסן דאס הויז מיט בענזין און אונטערגעצינדען. מיטן דייטשישען אויטאמאט אין האנט האט וולאדימיר שוויטענקא געשאסן צו די קרבנות וועלכע זיינען

ווי וואנזיניקע געשפרונגען פון די פענצטער וועלנדיק זיך ראטעווען פון דעם יסורימדיקן טויט אין די פלאמען פונם ברענענדיקן הויז זיינען אומגעקומען די לעצטע יידען פון גרודעק יאגעלאנסקי. די פאשיסטשן מענטשען מערדער האבען דערגרייכט זייער ציל.

עס האבען זיך בלויז באוויזן צוראטעווען עטלעכע יידען צווישן זיי יצחק מאנדעל, לייזער צאטענבערג, אבוש צאטענבערג. פתחיה האכברג און אנדערע, וועלכע ס׳איז געלונגען צואנטלויפן אין אויפגעהאלטען זיך אין די ארומיקע דערפער ביי אוקראאינישע און פולישע פויערים. דער אוקראינער סוכאר האט אויסבעהאלטען די פרוי און קינד פונם אינזשינער געזונט. יצחק מאנדעל האט זיך 4 חדשים אויסבאהאלטען ביים אורעמען אוקראינישען פויער וויטשעכאבסקי, וועלכער האט זיך מיט אים געטיילט מיט זיין ארעמען ביסן. וען די סאוויעטישע ארמיי האט זיך אין איר זיגרייכען מארש דערנעטערט צו גרודעק יאגעלאנסקי אין די שוויטענקיס מורא האבענדיק פאר דער שטראפענדיקער האנט פון דער סאוויעטישער גערעכטיקייט זיינען זיי אוועק מיט דער אבטרעטענדיקער פאשיסטישער ארמיי אויף מערב.

אונטער דער שוץ פון אירא

די צוויי מערדער מיט זייער פאמיליע פון זיבן פערזאן האבען אין מערב דייטשלאנד צוזאמען מיט אנדערע יידען מערדער געפונען א מקום מקלט אין איינעם פון אירא לאגערן. אויך דארט זיינען געווען טעטיק אין פאשיסטישע אוקראינישע קאמיטעט און געווארט אויף דער צייט וען זיי וועלען אויפסניי קאנען צעפירען זייערע הענד, בעת זייערס אוויזיט אין דעם אויבן דערמאנטען קאמיטעט וועלכער האט דאס זיך ארט אין מינכען, האט זיי דעם 5 טן יוני 1948 דערקאנט אויף ראזענהיים פלאץ יצחק מאנדעל און זיי פערהאלטען. יצחק מאנדעל רוט נישט, ער זאמעלט צונויף די אלע פון גרודעק יאגעלאנסקי וואס האבען דארט איבערגעלעבט די אקופאציע יארן. אלע באשטעטיקן זיי מיט דער פולסטער גענויקייט די בלוטיקע מעשים פון ראמאן און וולאדימר שוויטענקא. נאכן פארהאלטן די מערדער האט א אוקראינישער פאשיסטישער קאמיטעט אין מערב דייטשלאנד און אנדערע וויס־געווארדישע ארגעניזאציעס אנגעהויבען אן אקציע פאר זייער בערפרייאונג.

עס האבען אינטערוועניִרט די פראוואססלאוונע פאפען בראש מיטן בישאף בוראשקא. פאר די ייִדען מערדער האט זיך איינגעשטעלט דער גרעכיש קאטאלישער בישאף מואנעס דער שטענדיקער פארשטעער ביים וואטיקאן און די גאנצע בורזשואזישע און סאציאלע דעמוקראטישע פרעסע אין מערב דייטשלאנד. עס האט אבער נישט גערוט די פוילישע מיסיע אויסצופארשן די קריגס פארברעכענס. זי האט ענערגיש געפאדערט אז די שוויטענקיס זאלען ארויסגעבן ווערן צו דער פוילישער פאלקס־מאכט.

די אוקראינישע יוגאסלאווישע און פוילישע פאשיסטן האבן מיט דער אקטיווער מיט־הילף פון דער אירא ארגאניזירט א מאניפעסטאציע פאר דער תפיסה, ווי די ייִדען מערדער זענען געזעסען, סאלידאריזירענדיק זיך מיט זיי. צו בולט זיינען אבער געווען די באשולדיקונגס דאקומענטן, צו פריש אין זכרון זיינען נאך געווען די ווילדע רציחות פון די דאזיקע היטלעריסטישע מערדער, צו ענערגיש די פאדערונגען פון די פוילישע פאלקס־מאכט, אז די אמעריקאנער זאלן זיי נישט ארויסגעבן. דעם 20טן יאנואר 1950 האבן ביידע ייִדען מערדער זיך געפונען אין די הענט פון דער פוילישער פאלקסמאכט.

זיי וויסן פון גארניש

ציניש זיינען די דערקלערונגען פון די צוויי מערדער, זיי האבן אפילו דעם טרויריקען מוט צו ווען ריינוואשן זייערע פארבלוטיקטע לאפעס. די רוצחים פון צענדליקער ייִדישע פרויען קינדער און מענער באמיען זיך אפילו אויפצווייזען אז זיי האבען געלעבט גוט מיט די ייִדען, וועלכע זיי האבען געמארדעט געשענדט און טאג טעגלעך געטרעטן אופן געמייסטן אופן. זיי וואס האבן אומרחמנותדיק געפיניקט און אויסגעהונגערט די ייִדישע באפעלקערונג אין געטא צונעמענדיק דעם לעצטן ארעמען ביסן, דאס לעצטע בגד פון זייערע קרבנות, דערציילן אז זיי האבען געהאלפן שפייזן די הונגעריקע ייִדען מיט ביינער און פארדארטע שטיקלאך ברויט וואס איז איבערגעבליבן אין זייער קרעטשמע, דערביי מאכן זיי זיך פארגעסען אז אין מערב דיטשלאנד האבען זיי אן אמעריקאנער אויספארשונגס ריכטער דעקלערט אז מען

טאר נישט גלויבן די באשולדיקונגס עדות, ווייל זיי זיינען יידען און באלשעוויקעס.

זייערע פארטיידיקונגס עדות משפחה מיטגלידער און סתם גוטע ברודער געווען סוחרים וויסן בכלל נישט אז אין קליינעם גרודעק יאגעלאָנסקי זאל מען האבען דערשאסען אדער געמארדעט יידען. זיי געדענקען נישט, קאנען זיך נישט דאס דערמאנען. עפיס דערמאנען זיי זיך יא, אז די קאלעיאווע גאס איז געווען ארומגעמויערט מיט א הויכן פארקען. וועגען אלטן גרויען שוויטענקא וויסן זיי בלויז ער איז געווען אן אנגעזענער קצב אין שטעטל און שפעטער האט ער געהאט די אכסניה נאך דער אלמנה שיפמן. וועגען באנדיט וולאדימיר שוויטענקו וויסן די דאזיקע עדות אז ער איז געווען א שאפער און א גוטער פוטבאליסט אין דאס איז אלץ. וועז דער פראקורור בירגער ביטענסקי פרעגט איינעם פון די דאזיקע גארנישט וויסן מיט וואס ער האט זיך בעשעפטיקט ביז 1939, ווערן מיר געווואר אז דער עד קאשטשעמסקי איז געווען א רעפערענט פאר די ענינים פון יידישער שחיטה. אין ארטיקן מאגיסטראט. פון זיינע וויטערדיקע דערקלערונגען ווערט קלאר אז ער איז בעת דער ראטן מאכט 6 חדשים געזעסן אין תפיסה פאר זיינע מעשים טובים לגבי דער יידישער בעפעלקערונג.

פארן געריכט שטעט די עדה ז. פעדער זי איז געבוירען אין דערצויגען געווארען אין גריידינק. דארט איז אויך אומגעקומען איר גאנצע משפחה. די שוויטענקיס קען זי אלס רייכע קצבים פארביסענע יידען פיינט. אין עטליכע וואכען נאכן באפרייען גריידינק נאך די סאוויעטישי ארמיי. אין אקטאבער 1944 איז זי פין ראטענפערבאנד אראפגעקומען אין איר היימשטעטל. די עדות האט קיינעם נישט געטראפען פון אירע נאנסטע, א טיפע ווי קוקט ארויס פון אירע אויגען ווען זי שילדערט דעם שוידערליכען איינדרוק, וואס האט אויף איר געמאכט די חרובע קאלעיאווע גאס, וואס איז אפגעמעקט און פארניכטעט געווארען דורך די פאשיסטען צוזאמען מיט אירע איינווינער. ז. פעדער דערצעלט אז זי האט זיך אויפגעהאלטן ביי יצחק מאנדעל ווי עס האבען אויך געווינט אלע איבריקע גראטעוויטע יידען אלע האבען זיי דערציילט אז ראמאן און בעזונדערס וולאדימיר שוויטענקא האבן געהאלפן פייניגען און מארדען די יידישע באפעלקערונג.

די עדות גיט אויך איבער אז זי האט זיך דארט געטראפען מיט אוקראאינער קאמיניסטן וועלכע האבען בעת דער אקופציע געלעבט

אין טיפער אינטער ערד. אויך זיי האבן דערציילט וועגן די גרויל מעשים פון די יידען מערדער ראמאן וולאדימיר שוויטענקא.

דאס ווארט פונם פארשטייער פון דער יידישער געזעלשאפטלעכקייט. דער עקספערט אברהם רוזנברג דער פערטרעטער פון דעם היסטורישן אינסטיטוט אין פוילן, גיט אפ דערקלערונגען פארן געריכט אויפן סמך פון דעקומענטן וועגען דער מארטירולוגיע פון דער האלב מיליונעריקער יידישער בעפעלקערונק אין גאליציען דיסטריקט. דער עקספערט ווייזט אן אויף דער שענדלעכער ראל פון די ארטיקע פאשיסטן ביים אויסראטען די יידישע בעפעלקערונג אופן גרונט פון פאראנענע דאקומענטן בעשטעטיגט ער אז די ארטיקע פאשיסטן פאליציי האט אקטיוו געהאלפען דעם דייטשישן אקופאנד אין די עקסטרעמינאציע אקצייעס קעגן די יידען פון גרודעק יאגעלונסקי, אזויווי זי האט דאס געטון אין ווארשיווער און אין אנדערע געטאס. ווי אויך אין די טויט לאגערן, דער עקספערט דריקט אויס זיין מיינונג אז דער פאקט וואס וולאדימיר שוויטענקא האט זיך איבערגעשניטען מיט א ראזיר מעסרל די אדערן. דאמאלט ווען מען האט אים געדארפט איבערגעבן די פוילישע פאלקסמאכט, איז דער בעסטער בעווייז אז די מערדער האבען נישט געוואלט זיך טרעפען פנים צו פנים מיט אונזער גערעכטיקייט. זיי זענען אנטלאפען מיטן פאסישטישן אקופאנט אויף מערב כדי צו דינען די אמריקאנער זוכנדיק ביי זיי שוץ.

די רעדע פונם פרוקוראר ביטענסקי

באלויכטענדיק דעם גאנג פון די גריכטס פערהאנדלונגען שטעלט זיך דער פראקורור אפ אויף די דערקלערונגען פון די בעזונדערע פארטייידיקונגס עדות, זיי האבן זיך בענוצט מיט אינסיניאציע זאגט דער פרוקוראר כדי צו פארנעפלען דעם אמתן זין און אינהאלט פון דער בעשולדיקונג וואס שטיצט זיך אויף די דערקלערונגן וואס עס האט איבערגעגעבן פאר דעם יידישען היסטורישן אינסטיטוט אין פוילן, און די דירעקט גליטענע יידען, אוּן שפעטער פאר די אויספורשונגס אורגאנען אין מינכען. די דאזיקע דערקלערונגען בעשטעטינגען אז די לעבען געבליבענע עדות האבן אויף זייערע אייגענע אויגן געזען ווי די שוויטענקיס האבען געמארדעט און געשאסען יידען אין גרודעק יאגעלונסקי.

טויט שטראף בעקומען ראמאן און וולאדימיר שוויטענקא

אויפן סמך פון די עדות דערקלערונגען פון די געראטיוועטע יידען דערקלערט צום סוף דער פראקורער סאיז נישט דא קיין שום ספק אז די באשולדיקטע האבען צוזאמען גיארבייט מיטן היטלער אקופאנט ביים פארניכטן די יידישע באפעלקערונג אין גרודעק יאגעלאנסקי. נאך א צוויי שעהדיקן איבערריס טראגט ארויס דאס געריכט אן אורטייל לויט וועלכען די צוויי יידען מערדער און געסטאפו אגענטן ראמאן און וולאדימיר שוויטענקא ווערן פארמשפט צום טויט.

לזכרון נצח של יקירנו הקדושים שנספו בשואה

אבי **אברהם נח זיצמן** הי"ד
שחוסל באקציה ראשונה בויניקי ע"י לבוב
אמי **שינדל** הי"ד בת **מרדכי ראב** מרודיק
אחותי **טונקה** ואחותי **סלה** הי"ד
חוסלו באקציה שניה בגריידינק
אחי **קובה** הי"ד
חוסל באקציה שלישית בגריידינק
יהי דף ההנצחה זה מצבה לזכרם

המנציחה ביגון ובכאב:
הבת/האחות — יטקה (ג'נט) אורבך (זיצמאן)
ניו־יורק, אמריקה

1) אברהם נח זיצמאן, חיל בצבא האוסטרי, 2) אשתו שינדיל, 3) הבת טונקה, 4) הבן קובה, 5) הבת יטקה ליט"א, 6) הבת סלה

ביגון ובכאב אני מעלה בספר זכרון של עירנו גריידינק

את יקירינו הקדושים שנספו בשואה.

אבי: **אלתר ווינטר** הי"ד

אמי: **רייזעל ווינטר** הי"ד

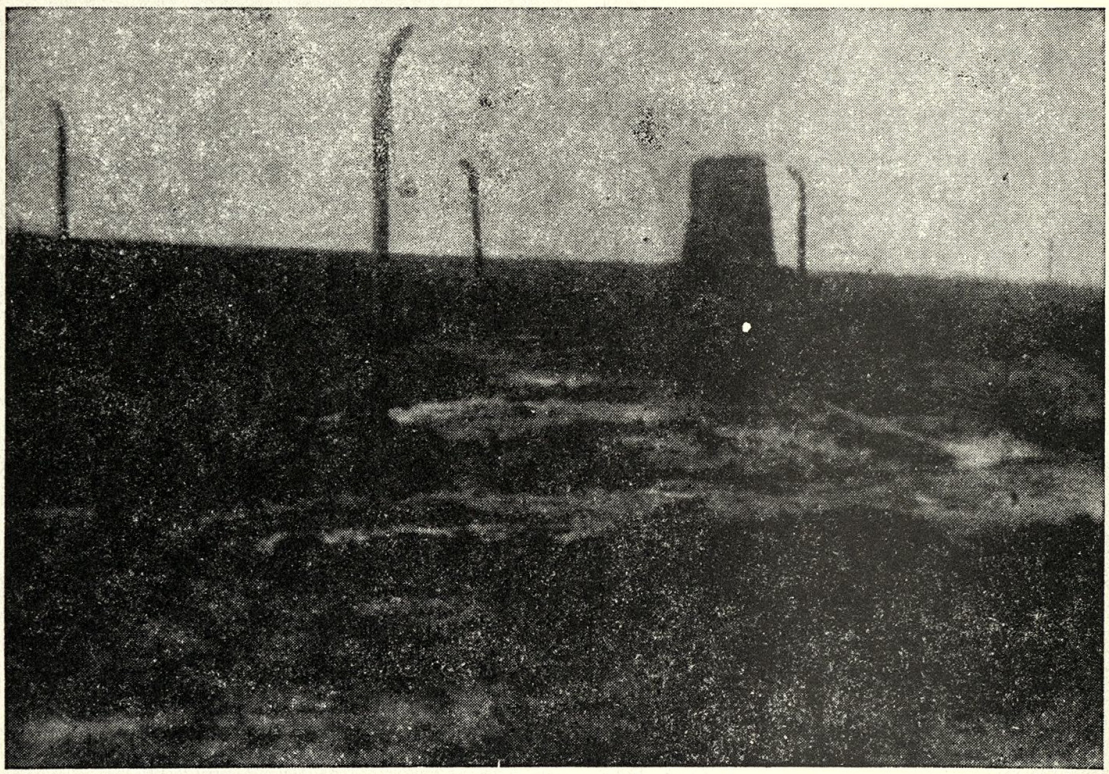
אחי: **מאיר ווינטר** הי"ד

אחי: **יוסף ווינטר** הי"ד

הדף הזה יהא לזכרם לנצח

המנציח בנם ואחיהם:

דוד ווינטר, מניו־יורק, אמריקה

קבר האחים של אלפיים קדושים מאחרוני היהודים
בגריידינג (גרודק־יגלונסקי) שנספו ביום חסול הגיטו
בכ"ח בשבט תש"ג — 3.2.1943
(מקום הקבר: בדרך לכפר ארטישצ'וב)

*

ביוזמתו של נעמן רזיאלי ז"ל

רשימת שמות קדושי השואה מהעיר גריידינג והסביבה

ה י " ד

רשימת הקדושים נערכה וסודרה ע"י מזכיר ארגוננו המסור שמואל צבירן ז"ל. כמו כן נוספה רשימה חדשה. אנו מבקשים סליחה ומחילה על שמות הקדושים שלא נכללו ברשימה, מפאת השנים שחלפו נשכחו שמות רבים.

א.

אדלר שלמה, אטל ומשפ'
אקר מלכה, ריבה
איזנר אברהם, חנה ומשפ'
איזנברג יחזקאל, **אלטקורן** אז'י ומשפח'
אלטשולר הרש־נתן, תרצה ומשפ'
אלטשולר טוביה, ראובן, בעריש, ליביש הירש ומשפ', **אוקס** מאיר, שמואל
אבנד ישראל, מטל, פסיה
אבנד יהושע, גיטל, צבי
אדלר חיים ומשפחתו
אכטל איזיק, אלי, מרדכי ומשפ'
אכטל ישראל, דב, שרה, סרל, שינדל פנחס, טובה, הודל
אנשל מנדל, אני, מלה
אינדיג דוד, אהרן
אוסטר שמעון, משה, סערל, יוסף, חנה
אונגר שינדל, יואל, מרדכי
אוסטרמן שרה ומשפ'
אונגר בנימין ומשפ'
איינהייבר קלרה, רבקה, יצחק, ברתה
אבנט ניסן, חיה, משה, בילה, אברהם
איינהייבר שרה, רבקה, משה, פייגה
אפיסדוף יצחק, מלכה, חיים, שמואל ומשפחתם
אייכמן ישראל ומשפחתו
אליס גדליה ומשפ'
משפחת **אופנר**
באכנער שמעון ומשפ'
בירמאן אפרים, מאיר ומשפ'

ב.

בואר שמואל, צילה, שלמה, יהושע, משה, חנה, **בער** משה ומשפ'
בואר יעקב ואשתו, גוסטה, לוסיה
בלזר שינדל, יעקב, אסתר, ברכה, חוה מירל
בלזר מרים, רבקה, מינה
בריער קלמן, חנה ומשפ'
בריער יונה ומשפחתו, **ברג** אבא ומשפ'
ביליג שמעלקא, חוה, מנחם מנדל, חיה
ביליג חיים ואשתו
ביליג רחל ובעלה
ביליג שרה ובעלה שמואל
ביליג וולף, חיה, חיים, ומשפ'
בטון ברתה, יוסף, יענטע
בטון יצחק, בשע, משפחת **בוטוין.**
ברש דוד, ראובן ומשפ' בנימין, שרה
ברט רבקה, מניה והמשפחות
ברט ישראל ומשפ'
ברט שמעון ואשתו, בצלאל, אברהם, אסתר, משה, **ברט** אהרן ליב ומשפ'
בואר הרש לייב, חנה, חיה, לייב, הניה, יהושע, **גריס** ברוך, יהושע ומשפ'
ברון בלומה, שלמה, נשע, הינדה, ברטה, פרימט, ומשפחותיהם
ברון אטל, אידה, אברהם
בק משה ומשפחתו, מוטל **בק** ומשפ'
בזם יחיאל ומשפחתו
גראף מאיר, צינה, **גרוי** ומשפחתו

בינשטיין אנשל, בילה יטה, אפרים, בן־ציון, זיסל
בינשטיין יוסף, לולה, פנחס, ברל, אפרים
בוקסבוים יהודה, אסתר, זאב
בינשטיין עזריאל, הניה, חנה, יונה, ריבה
בלזר אפרים
בלזר דוד

ג.

גריפל יהודה צבי, אשתו לאה והמשפ׳
גלנץ משה, צביה, לאה ומשפ׳ איסר ומשפחתו
גערסטל אסתר, פתחיה
גלנץ יעקב, בלומה
גלנץ סנדר ומשפחתו
גולדמן מנדל, רחל, הניק, פרידה, שינדל
גולדמן חיים, דבורה, נתן
גריפל פסל, בלה, סבא
גריפל יצחק, חנה, **גריפל** הבת
גינסברג משה ניסן, שינדל, יעקב שמואל
גינסברג נחמה, לאה, גושה
גוטפריד מקס, ברתה, זופיה
גולדפישר אהרן, שרה, ציפי, ישראל
גלזמן קופל ואשתו, ג׳ונק
גולד פייוול, אלצ׳ה ומשפ׳
גייזלר משה, רבקה, אידה, יצחק, גיטל
גרידינגר מרדכי בנימין, חנה והבנות
גרסטלר דוד ומשפ׳, יצחק ומשפ׳ אליעזר ומשפחתו, **מלכה** ומשפ׳
גרסטלר לייביש, פתחיה ומשפ׳
גרסטלר מנדל, סנדר, נפתלי ומשפחותי׳
גרבר יהודה, שושנה, זהבה, יעקב ומשפ׳
גריידינגר איטשאלי ומשפחתו

ד.

דפט אהרן הרש, פרדל, משה ואשתו
דון יוסף, מוטל, מינדל, חנה
דון אברהם, מרים, מניה, בנימין, מרדכי
דון צפורה, יוסף, ראובן ומשפ׳
דורליך אביש, ליביש והמשפ׳

ה.

הרצשטרק שלמה, חנה והילדים
הרצשטרק פרומה לאה, בן־ציון, משה
הרצשטרק שרה, דוד
הילפרדינג והמשפחה
הרצשטרק רחל, גיטל
הוך יהודה, לאה, חיים דוד
הוך שלמה ישראל, אשר, מאיר צבי, בן־ציון, **צ׳רנה**
הוכברג בלומה, **הוכברג** שמואל
הוכברג יענטה, לאה וצירל
הוכברג חיים, דבורה, יחיאל, ריזל
הוכברג נפתלי ומשפחתו
הנר יעקב, ברוך, אנשל, וולף ומשפ׳
הס יחזקאל ואשתו, **הויזר** והמשפ׳
הזעלנוס שלמה ריי׳זל
הרטפלד גיטל, שמעון, יצחק
הרטפלד יחזקאל, יונה, ישראל
הוטר שמאי, ישראל, אוריש, משה
הוטר צ׳רנה, יכצ׳י ומשפחותיהם
הורן אברהם, איטשאליי והמשפח׳
היטנר רגינה (לבית מרגלית)
הפטלר פייביש ומשפחתו
הפטלר מנחם ומשפחתו
השלס רבקה (רגינה), הנריקה
השלס מריס ג׳ורג (גאורג) מריושק יז׳י
הזלנוס דרזיל שלמה, חיה, צביה
הוניגוקס אברהם, זיסל, מרדכי, חיים משפחת הרצל.
הולנדר, הורביץ מאיר ישראל ומשפח׳

ו.

ויינשטוק שמואל, אטלה, ברכה, שרה
וויים אהרן, חוה ומשפ׳
וויים יהושע, צילה ומשפ׳
וויים פיביש ומשפ׳
וויים יוסף ישראל, דבורה והמשפ׳

ווייס פנחס, ברכה והילדים
ווייס יצחק, בשה והילדה
ווייס רחל, רפאל והילדים
וסנר יהודה, רבקה, שרה (סלקה)
וסנר משה, פרידה, ישראל, זיגמונד
וואלד מוני ומשפחתו
ד"ר וייסמן, מינה יוסף ומשפ'
משפחת ויזנר
ויינברג יוסף, געננדל, חיים, רחל, ישראל ואשתו
ויינבוים יהודה, גיטל והבנות רחל, חנה וחיני
וייסברג דוד, גולדה, בלומה, יעקב, אדלה, אביש
וייסברג משה, בוני, קושי, יצחק ומשפ'
והטל מאיר, בלה, שמואל, חנה
וקס חיים, יהודה, רוזה

ז.

זיצמן דוד, ואשתו ברונקה ואיז'ו באקציה השלישית
זיצמן פיגה, פרידה, שרה, חיים
זוטלבך משה, בלצ'ה וילדיהם
זיסמן קלרה ומשה. **זיסמן** משה ומשפ'
זיסמן יהושע ומשפחתו
זינגר פנחס, **זינגר** חנה ומשפחותיהם
זנדבנק לייביש ומשפחתו
זגל יוסף, שרה וילדיהם

ט.

טמפלמן מני בילה, פעראלע
טראו צבי אריה ומשפחתו, **טראו** חיה
טייך דוד, דבורה ומשפ'
טמפלמן שינדל, משה, יוליה ומשפ'
טמפלמן וואלף, **טמפלמן** דוואשה ומש'
טמפלמן שלמה, משה, חנה, זיידע
טמפלמן אסתר, מניה, זאב, ברונצ'ה, יצחק
טמפלמן גיטל ומשפ', לאה, יהודית
טמפלמן צביה, גיטל, אסתר, יצחק
טמפלמן שפרינצע, מלכה, דוד הרש
טמפלמן שרה בלומה
טופ מניה, קלרה
טוך משה, מרדכי, אריה, ברוך, טוביה, שמעיה, שרה, ומשפחותיהם
טלר צבי ומשפחתו
משפחת משה ניסן **תוד.**

י.

ינר רחל, עובדיה, מניה

כ.

כץ שמואל, רבקה, שרה, ומשפ'
כץ אהרן, איטשע, פעשע, ליצי, סערל
כהן יואל, **כהן** פינה
כ"ץ חיים דוד רונצ'י, אהר'לה והמשפ'
כ"ץ עזריאל ומשפחתו
ליעבעס ר' אברהם יעקב והמשפ'

ל.

לייכטמן שמואל, פייגע, מרדכי
לייכטמן חיים ליב, צפורה ומשפ'
לייכען יוסף, קופל, בריל ומשפ'
לאמפל מניה, הנריק, ארטור, מרק
לוטנר שלום, הינדה ומשפ' מיכל, שרה
לוטנר איציק, רבקה, פייגע
לייכמן אשר, רוזה,
לוין הניה, לין מאיר והמשפ'
לונדן יצחק, נשי
לנדו חיים, לנדו מוטל, הרש, סימון
לנדו בלצ'י, שלמה אלי
לרכר אביש, חיה
לשניק אברהם, חיה שרה, חיים
ליכט משה, לאה
לידער הירש, מנדל, שמואל, ומשפ'
לידער מוטי, **לידער** לייזר ומשפ'
לייסטנר, שמשלי מלמד ומשפחתו
הרב **ליבנד** דוד, ראש ישיבה ומשפחתו
לנג מרדכי והמשפ'

מ.

מרבד יוסף, ברכה ובתם
משל משה, יצחק, איטה, מרים, יעקב
משל חנה, מנדל, רבקה, ישראל, רחל
מנדל יעקב אריה, טובה, יצחק
מנדל יהושע ומשפחתו
מוריץ בערל ומשפחתו
מארגל ליביש בן מרדכי ומשפחתו
מלצר פייביש, משה, ומשפחותיהם
מרבד משה ניסן, אלקה, אטל, ומשפ'
מלץ ומשפחתו
מרבד ברוך, בשה והילדים, בנימין
מעסטער אטל, אייזיק ליביש, פיגע ומשפחותיהם
מיטלמן יוסף ומשפחתו **מרגל** אברהם, משה, ייטה ומשפחתם,
מיטלמן אליעזר ומשפ'
ממבר אברהם, פייגע
מנדל ישראל משה, שרה גיטל, ברוניה
מנדל אברהם אבא, קינדל והרמן
מנדל וולף, מניה ובתם,
מנדל צפורה וקלמן
מנדל שלמה מנחם, עדה והילדים
מנדל זלטה למל,
מנדל הירש, לצה לאה
מנדל ישראל, **מנדל** פשה ומשפחותיהם
מנדל שבע, וולף, צפורה ומשפחותיהם
מנדל יוסף ליב, דוד ומשפ' זלטה, זיסל נחמן אסתר ומשפ'
מנדל אהרן, ברינצ'י והילד
מנדל הרש בן נחמן, רוניה בעלה ומש'
מנדל שלמה חנצי והילדים
מרגל הרש קלמן, אסתר, מינה, חוה, חנה יחזקאל
מינצר אלקנה ואשתו, יצחק, חנה, יעקב
מינצר קלמן מאיר, רחל, משה ומשפ'
מלצר חיה שרה, שמחה, טובה, ניסן אטל פולי
מלצר משה, רוני מרים ומשפ'
מישל זכריה, בלומה זאב, פרידה ברל, חיה, יטי
מרבד מאיר ומשפ' **מרבד** פסיה ומשפ'
מנדלקרן מלך ומשפ'
מורגנשטרן שלום, ישעיה
מורגנשטרן קלמן ומשפחתו
מארגל שלמה זלמן בן יצחק יהודה, פרידה בת אברהם אבא
מארגל ליבע, בעלה מאיר קסטנר והבנים
מארגל ביילע, פייגע, אבאלי, מאיר, שינדלי
וגנר ראובן ואשתו חיה (מארגל)
וגנר ברטה, בערל, הנצ'י
מרגליות ד"ר יואכים מרקוס (מקס)
מרגליות מלי, פלוציה, לודוויג
מרבד חנה, משה, יוסף
מינצר גולדה
מינצר משה, דבורה וילדיהם
מייזלס דב בר, ביילה, חיים, מלך, רוזה

נ.

נעפטר אהרן, חנה, חיים מאיר ברוך, רבקה, נשה, מניה

ס.

ספוך אריה, גיטל, חוה, חיים ישראל, צ'רנה, יעקב, סנץ דוד ומשפ'
סליק למל ומשפחתו
משפחת **סלומון**
סגל שלום ראובן ומשפ'

ע.

עהנע ישראל, רודי
ערליך יעקב דוד
ערליך רחל מלכה, דבורה, חיה, גניה
ערליך ישראל נחום ושמואל והמשפחות

פ.

פייער נפתלי, גיטל
פט שלום ואשתו
פט חיה ומשפחתה
פליסער משה ומשפחתו
פרגר אשר ואשתו, הודל, סוניה, מלכה והמשפחה
פרגר יצחק ומשפחתו
פנסטר דוד צבי, הינדע
פנסטר עזריאל, רבקה, יידל, חוה ומש'
פנסטר שפרה, חנה, מירל ומשפ'
פרידמן שאול, שרה, סושה
פרידמן מלכה, יצחק, אברהם ומשפ'
פרידמן יצחק, יעקב
פרידמן למל ומשפחתו
פרידמן אהרן, רחל והבנות
פרן משה, **פל** ליב והמשפ'
פרנקל זאב, פרל ישעיה
פרנקל אננה, מניה, פפי, משה, יהושע
פייכטבוים ברנדל, שמואל הירש,
פיטהורץ אשר, פפקה והמש'
פינאליס חיים, פישעל והמשפחות
פינקל אנשל, פיגע, חנה, פרימצ'ה ומש'
פינקל ליב ומשפ' נתן ועליזה
פייכטבוים בלומה, עטל
פרוכטמן ישעיה, רחל, זיגו
פוריץ יונה
פעלד ישראל, צביה
פוס שבע, יצחק ווב
פייר מנס ומשפחתו
פומרנץ אברהם ומשפ' משה, אלי, פישל
פריזל משה, רייזל, דוד, מיכאל, וולף
פרובסט פסח והמשפחה

צ.

צוטנברג אריה דב, צוטל חוה
צוטנברג חיים ישראל, צ'רנה, יעקב
צוטנברג נחום ומשפ', פיביש ואשתו, ביילה, יצחק ומשפ'
צוטנברג ברנדל, מרים, אטל
צוטנברג יעקב, ציפה, חנוך, רייזל
צוקרקנדל מיכאל יחיאל
צוקרקנדל אשתו והילדים
צוהן לאה, זלמן, צביה, חיים
צוהן שמואל ליב, צבי
צויזמר לושי
צימנט לאה, רודעק, וואלי
צייגער משה, חיה
צווירן שמאי, בשע, טושי, דוד, הניה
צווירן בת־שבע, צילה בעלה והבנים
צווירן יעקב, אסתר ינטלי־יולצ'י
צווירן פלה, גיטל, שלמה והבת
ציגלר חיים והמשפחה
צאטענבערג משה, נחום והמשפ'

ק.

הרב **קליגר** יוסף זצ"ל ומשפחתו
קליגר ר' יהושע ובתו, ר' משה, דינה והמשפ'
קרפ אדיק ומשפחתו, ישראל, אשר, שמעון יעקב ומשפ'
קרוג יעקב ומשפחתו, **קרויט** ומשפ'
קרפ שמאי אברהם, יעקב; הירש אליעזר ומשפ' **קרפ** מנדל והמש'
קוך בעריש, פיגע ומשפ'
קוה יוסף, מירל, רלה
קמפל שמואל, חיה דבורה
קמפל הינדע, המשפחות **קורב, קלר**
קמפל יוסף, טובה, שיינדל, פייבעל משפ' **קורנבוים.** משפ' **קרויז**
קלט יצחק, אסתר בלה, מאיר דוב
קלט רחל, יעקב, שמואל, הודל, ירחמיאל, ישראל, אהרן
קרפס לייב, געלה, סליק, מניה, יוסף
קרמר חיים, ינטי, משה, ברנטשי
קורצר מלכה ומשפחתה
קליגר מרדכי, מנק, רבקה ובעלה
קריג חיים יוסף, צילה ומשפ'
קסטנר רפאל (פולטשע), יצחק, חוה, חיה, רחל

קסטנר יחזקאל, יאשע, מאני, אברהם (מני)
קלט יצחק בר, בלומה, חנה, בן־ציון
קרונברג ארטור, אשתו, ריכרד, לולק
קריגר שלמה, חיה מרים, ירוחם פישל
קריגר יעקב, הניא גיטל, רפאל הרץ, רוזה
קריגר דינה, יחיאל מאיר, מרים חוה
קריגר הינדה, צפורה, שינדל, בלומה
קליגר שואל והמשפחה
קוה אייזיק והמשפ', **קורין** משה והמשפ'
קורמוס והמשפ'
קויפמן בנימין והמשפ'

ר.

האדמו"ר ר' זינדל **רוקח**, שבעלי, רצה, מלכה ומשפחותיהם
רוזנר שמחה, צילה, נתן, מונדיק
רוזן משה, רייזל, איטקה
רוט חיים, צפורה ובנם יעקב
רוט משה, נחמיה, יוסף, לאה, טובה
רינגל אברהם ומשפחתו
רינגל הירש, חנה ומשפחותיהם
רנר, אברהם יעקב והמשפחה
רוטמן שלמה, רבקה, איציק לוטי
רינגל אברהם, פני
רוטמן דב, טוני, יעקב
רוזן סנדר, חיה, שיינדל, אטאלע
רוזן לייבעלע, חיה
רוזן סנדר, חנה, פרידלע, חיהלע, יטלי
רובין משה, ריבה ומשפחותיהם
רובין רחל, נפתלי, גיטל ומשפחותיהם
רובין הישל, יעקב ומשפחותיהם
רוטמן דורה, יואל, אברהם
ריצפלד שמואל, בשע, בן־ציון
רוטמן עזריאל, יעקב והמשפחה
משפחת **ריכבך**, **ראטנר** ומשפ'
משפחת **רטיג**

ש.

שובל לאה, דב, יוטה, אביש, חיים, רבקה
שלטינר יעקב, קיילה, יצחק, לשה
שטובנהויז משה, רייזל
שרייבר יצחק ומשפחתו
שווימר זנוויל, ליביש, רבקה ומשפחותיהם
שוובל ברוך, אסתר, זיסל
שפיגלר אייזיק ומשפחתו
שפיגלר זעלדה, חיים
שפיגלר משה, ישראל יהודה
שוימר בני, ישראל, שינדל והבת
שנייד אהרן, פרומה והילדים
שטריק לאה והילדים
שוימר יצחק, צפורה והילדים
שטרק מוטל, לאה והילדים
שטרק מאיר, וולף ומשפחותיהם
שליידער זיידע, שרה, אליעזר
שליידער סוניה, דניאל
שליידער חנה, בן־ציון
שטרייך יעקב, מינדל, בן־ציון ומשפ'
שולץ יהודה, חוה
שולץ רבקה, בעלה ובנה, בשה, בעלה ובנה הניא
שולץ מחלה זלטה, רייזל
שטרסברג ומשפחתו
שאפעל נחום, שרה משה דבורה, אברהם
שולץ משה, יוסף ובנו, דבורה, אליעזר, דב שרה
שולץ חנה, אסתר, משה, יוסף, נח
שיפמן דוד שמואל, פפי, ישעיהו, יוסף
שפר הרש, יטה, א. תודרס, טובה
שפר מלך, ברוך, דוד, קלרה, משה, אננא
שטרנברג הניא לאה, חיה קלרה
שטרנברג דב, אהרן, מטל, ויטל,
שוורד פייגע רייזל, **שור** משה והמשפחה
שובל ליבה, רחל (אוצה), יואל
שלגר דז'וניה, **שניידער** ומשפ'
שטורך יעקב (קמפל), הודל אלטע
שטורך צילה, צביה, חנה, רבקה, שמעון, לוי
שטיין יהושע, גיטל, משפחת **שלס**
שרייבער שלמה, פייגע
שפירא יעקב, בילה, פישל, ריזל

שפירא ישעיה, יהודה
שטרק לאה, משה ומשפ׳
שטרנברג ומשפחתו, **שטרנברג** מאיר
שניר אברהם אביש, חיה, חנה, שמואל לייב
שניר וולף, חנה, מניה, לייזר
שניר הניה, זיסל, משפחת **שיפר**
שנייד הרש, לולק ומשפחותיהם
שפיגל אהרן יוסף, גענענדל, רוניה
שויצר חיים, דבורה, **שיינינגר** ומשפחתו
שרייבער משה, יוסף בעריש ומשפ׳
שלגר בנימין, טוביה, רבקה, משה, יוסף פריידה
שפר רוזה, טוביה, דוד, חיה טובה
שילדהויז הרש, ברישׁ, אברהם, ישעיהו ומשפחותיהם, **שטרייך** אברהם ומשפ׳
שטרייך מאיר ובתו רבקה
שפיגלר הינדה, טובה ומשפחותיהן
שטינברג יצחק, צילה, יענטי, דוד
שטריקער משה תרצה והמשפ׳ משפחת **שיפמן** הי״ד
שטייגר מאיר והמשפחה
קורפוס איטשע, משה, חיים ראובן ומשפחותיהם
שטיבער יוסף והמשפחה
שמולעביץ לייזר ומשפ׳

ת. נ. צ. ב. ה.

מקורות וביבליוגרפיה

מ. בלבן, קורות היהודים בגליציה.
שמואל ניגר ״קדוש השם״.
ד״ר טענענבוים, ״גאליציה מיין אלטע היים״.
יחיאל שנייד ייווא בלעטער באנד XL ניו יורק 1956.
נ. מ. גלבר, תולדות התנועה הציונית בגליציה.
״עברי אנכי״ ברודי. ״המצפה״ קראקא.
לתולדות הקהילות בפולין, הרב צבי הלוי איש הורוויץ.
״מעלות יוחסין״ הרב ר׳ אפרים זלמן מרגליות.
״אנשי שם״, ״קריה נשגבה״, שלמה בובר.
״קשוטי כלה״ למברג תרל״ג. האנציקלופדיה העברית.
ד״ר י. שיפר, די אידן אין פוילין.
מורי באוניברסיטה העברית, פרופ׳ ישראל הלפרין, ״פנקס ועד ארבע ארצות״.
״דברי ימי עם עולם״, ש. דובנוב.
מורי ורבי ד״ר אברהם יעקב ברור, ״גליציה ויהודיה״.
״על המצפה״, ג. קרסל. ״מדינה וחכמיה״, ג. באדר.
״לקורות היהודים בלובלין״, ש. ב. ניסבוים.
״פאלקס שטימע״, ווארשע מס׳ 25 (471), ישראל רוזנברג.
״דער טאג״, ניו יורק 15.2.1946.
״יד ושם״, פ. הוכברג 03665.
״יד ושם״, פ. הוכברג 032230.
״יד ושם״, א. קלאהר 18.3.1678.
״נייע ייִדישע צייטונג״, מינכן, חוברת 69, 21.3.1952.
פרופ. א. רובינשטין ״מדרשי שמות של יוסף פרל״, ״תרביץ״ שנה מ״ג חוברת א—ד תשל״ד.
ח. שמרוק ״ציון״, שנה כ״א תשט״ז.
״ספר לובלין״, ״ספר קראקא״, ״ספר טרנופול״.
שו״ת ״בית אבי״, הרב יצחק אייזיק ליבעס בן אברהם יעקב, ניו יורק.
בימי צמיחת החסידות, מגמות ורעיונות בספרי דרוש ומוסר, מנדל פיקז׳.

They participated in liquidating the Jews in Griding. The woman Z. Feder was the only witness against the two murderers. The first liquidation of the Jews of Griding was on the 7. 5. 1942. At that time two thousand Jews were killed. Then on 19. 8. 1942 there was a great expulsion of the Jews of Griding. Three thousand of them were brought to the concentration camp in Belzitz for liquidation. The two Shvitenko themselves killed Jews in the market. They also murdered Jewish children. They always revealed to the Nazi Germans where Jews were hiding. After the war the two Shvitenko ran away to West Germany. Renmants of Jews from Griding recognized them in Munic. The Polish government demanded to extradite the Shvitenko in order to put them on trial. Izchak Mandel was the main person that was active in giving the names of the murderers in Poland. He applied to the American high commisar Mc Clay who ruled in Germany and the commisar ordered to put the murderers Shvitenko on trial in Poland. Roman and Wladimer Shvitenko were sentenced to death.

לזכרון נצח של יקירינו

דודנו ודודתנו מניו־יורק, ארה״ב

לייביש גלאנצבערג ז״ל מרודקי

נפטר י״א אדר ראשון תשמ״א

ואשתו בלומה ע״ה מגרייזדינג

נפטרה י״ט חשון תש״מ

ת. נ. צ. ב. ה.

מנציחים: **רבקה, דב מארגל**, ניו־יורק, ארה״ב

active movements such as "Bnei Akiva", "The Zionist youth movement" and the "Agudat Israel". Likewise there was a sport organization called "Hapoel".

The twelve synagogues that existed in Griding had great influence. The last years Belzer Kloiz was more distinguished. The youth that studied Talmud and Poskim spent their best time there. The non-Zionist Jews were also active in things concerning Israel. In 1939 the number of donators for Meir Bal-Hanes reached 243. They donated 1,185 Polish zlotes. The managers of Meir Bal-Hanes were Chaim Shwitzer, Mendel Zukerkandel. An important helper that collected money in the houses was Shimshale Bret.

There were important and famous Rabbis in Grodek. Rabbi Yosef Kliger witnessed two world wars and suffered very much. In didn't enter his mind to leave his city just like a captain of a ship who doesn't want to leave his drowning ship. Rabbi Yoseph Kliger was murdered in November 20, 1941 in very tragic circumstances, may his blood be revenged. The daughter of Rabbi Meshulim Kliger Mrs. Esther, the renment of the holocaust was privileged that her husband Rabbi Isaac Leibes who was born in Griding saved himself by being hidden in the woods about two years. Rabbi Isac Leibes served as the last Rabbi in Griding.

The famous folk jester Efraim Gridinger didn't let Griding be forgotten. The long winter nights in the Beit Hamidrash in Griding the scholars enjoyed his jokes while learning Talmud at the long table benches and the simple people sat around the heated stove and told Efraim Gridingers jokes. My teacher Meyer Shtriche mobilized volunteers to lift up again the tombstones that had sunk in the old cemetery near the railroad station. The volunteers were aggravated when they couldn't find Efraim Gridinger's gravestone. His admirers had no peace of mind till they found out that the family Ber from Griding came from the same origin as Efraim Gridinger. Once while I came by bus near the gates of Jerusalem in a conversation with an old grey-haired man from Zfat, he declared for sure that he had the honour to bury Efraim Gridinger in the cemetery on the Mountain of Olives. The old man from Zfat got angry at me when I doubted his words. That saint of Zfat continued to web the legend and ended it by saying that he brought Efraim Gridinger with his own hands to his resting place.

THE TRIAL

Ten years after the Holocaust only two murderers were sentenced to death. The two were Roman and Wladimer Shvitenko, a father and his son.

In the newspaper "Mitzpe" of 2. 6. 1905 we were informed about the death of Rabbi Yehoshua Kliger. He was the fourth generation Rabbi in Griding. His son Yoseph was nominated as Rabbi in his father's place, and his brother Rabbi Meir as a judge.

In the year 1908 there were thirteen banks in Griding. Ten banks belonged to Jews. In the year 1909 a trade school for girls was founded. Fifty-two pupils learned in that school. In the year 1910 the government certified the organization "Safa Brura". The aim of the organization was to pay attention to the Hebrew culture and the Hebrew language. In the year 1913 the heads of the community were Y. Eichman, M. Shif, Anshel Frenkel and M. Blazzer. The secretary was Y. L. Tiser. The community budget was 31,400 Austrian crowns. When the first world war in 1914 broke out many Jews ran away from Griding. Those who were left suffered greatly under the Russian rule for about two years.

In the year 1918 the Jews of Griding suffered from the Polish Okrainy war. Y. Shneid describes in the newspaper "Yideshe Vort" in Chile that he returned from a visit to his old mother in Griding. His mother told him that streets disappeared, cousins were killed and died in a plague and about corpses that weren't even buried. Shneid comforted himself that he saw the first pioneers from Griding leaving for Israel.

Two zionists organizations were founded in Griding. A limited group of youth united in "Hatzfira". The second organization was the "Zeiray Yehuda". It was a popular organization for all classes. At the time of the conference at San Remo in 1920 the Balfour Declaration received international legality and the mandate of Erez Israel was given to Britain and she was to help build a national home. At that time two zionist organizations marched to the great synagogue of the city Griding and a festive ceremony took place in honour of the event. From the year 1920 the best of youth from Griding came to Israel. There were youth organizations such as "Hachalutz", "Hashomer Hazair", "Zeiray and Chalutz Misrachi".

Because of the immigration of the best youth from Griding the zionist powers decreased, therefore two Zionist organizations merged into a new organization called "Tarbut". Its aim was zionist activity and culture. Cultural meetings were organized, there was also a big library for the service of the whole city. Dr. Margolis and the lawyer Kronenberg were the head of the organization. In "Tarbut" a group of speakers of Hebrew was organized. A Hebrew school existed all the time and their teachers were Tichberg, Shiloney, Kategrotzky, Shternberg. This organization carried on zionist cultural activities till the second world war broke. There were also

One of them was called Weinberg, from Griding. In 1860 a Jewish German school was built in Griding. The German culture had influence on the intellectual Jews and they founded an organization by the name of "Shomer Israel" in the year 1867—1868.

When the Jewish youth began to attend Polish schools, the Polish assimilation overcame that of the Germans. The religious Jews founded an organization by the name of "Machzikay Dat" and became partners with the Polish. In the elections for the parliament in Vienna in 1873 the friends of "Shomray Israel" formed an alliance with the Rutenians against the Polish people and elected four Jewish delegates.

Echoes we find in the Hebrew newspaper "Iveri Anochi" that appeared in the city Brody on the 26. 9. 1873. The Rabbi preacher Issachar Levinshtein was to be chosen to the parliament in Vienna. This Rabbi and the editor of the newspaper "Israeltie" Mr. Yolis and the author N. Semueli came together to Griding. Rabbi Levinshtein spoke in the big synagoge. A Polish communal worker that was also a candidate for the parliament organized drunkards that planned to attack and throw stones on the delegation that came to the city. The Jews in Griding advised the Rabbi and his friends to leave the city in secret but the Rabbi didn't agree and said he wanted to see who would dare to do them harm. The next day the Rabbi left the city with no fear.

At the beginning of this century a newspaper "Hamitzpe" appeared in Hebrew in Krakow. We read in the newspaper that national religious young youth from Griding, full of life, Shneid and S. Z. Vise wrote reportages in Hebrew. We found in the newspaper "Hamitzpe" about life of intelligent young boys from Griding. We also found greetings, congratulations to the boys in Griding in honour of their engagements and marriages. In 1904 a reading hall was organized by Jewish assimilators. In the regulations of the Reading Hall there was a paragraph to forbid to change it to a zionist hall. But the young readers had influence on the manager of the reading hall to sign on a Hebrew Newspaper. In the year 6. 1. 1905 there were Shneid's articles about elections in the community committee, Chasiday Belz won.

In those days young boys that ran away from Russia wandered on the mountains of Galizia in hard conditions. They also reached our city Griding. The fine young boys who read the "Mitzpe" organized an organization in order to support the Russian refugees. We read about the pogrom on Jews by the army who lived in Griding. It was stopped by the the head of the community Israel Eichman who pleaded with the army commander.

to distribute the money among the people who were in need for Pessach. My teacher Meir Shtriche always helped the Rabbi in this task. My mother's brother Chaim Glanz immigrated to America. Since World War one he has not been heard of any more. My grandfather's daughter Sara who was born in Bukovina immigrated to America. Her children visited us in Griding but after the first world war we lost trace of them.

The city Griding (Grodek Jagiellonski) is called afteh the great Latvian Prince Wladyslaw Jagiello. The Prince married Yadviga the Queen of Poland. He was crowned King of Poland in the year 1386. The couple spent their time in the summer in the Palace in Griding and the twitter of birds was heard from the forest. A statue was set in the middle of the market describing W. Jagiello in official uniform and a sword at his side. The Nazi's destroyed the statue in the second world war.

According to the Historian Dr. Shiper Jews lived in Griding in 1444. In 1452—54 Natko the Jew was appointed tax collector in Griding. The Polish King Zigmond August gave rights in 1550 to the Jews in Griding. In 1662 the city was burnt by Tartarians. In 1680 the Mayor Y. Geninskie rebuilt Griding anew and allowed a greater number of Jews to settle in the city near the river Vereshitza. The city was fortified and thetr people were ready to protect themselves. There were 62 houses in the Jewish city at that time. The Jews called the neighbourhood Genin.

In the list of Rabbi's and leaders that participated in the debate with the Frankists in 1757 were Rabbi Yehuda Ben Natan and Reb David Ben Natan from Griding. The Frankists made a false charge saying that it's written in the Talmud that it's an obligation for the Jews to kill Christians and eat their blood on matza on Pessach holiday. In the year 1765 two grammar books appeared in Zolkva. The writer Aron Moshe the son of Zvi Hirsh Issak's from Griding went to Amsterdam and brought letters to print the books. In the year 1765 we found in the fortified city Griding 798 Jews.

In the year 1772 Galizia was annexed to Austria. Our city Griding appears in the list of the ghetoe's. The Queen of Austria Maria Theresia gave her authority over to her son Joseph the second. In the year 1782 special regulations were issued. In 1810 at the time of the Napoleonic war Russia received the district Tarnepol including our city Griding, (Book Tarnepol page 43). In the Vienna Congress, Austria received back the district Tarnepol and Griding in general. In the days of the revolution 1848 a national council was established in Galizia. The aspirations of the Polish and Rutenians clashed. Galizia took part in elections for parliament in Vienna. In 1850 seven Jews were admitted to the chamber of commerce.

A SUMMARY IN ENGLISH

Forty years passed since the terrible holocaust and yet there isn't a book in commemoration of Griding. I wrote a letter in Russian to the municipality of Griding and asked them to deliver us historical material and pictures from places that are important to us. For example pictures of remnants of synagogues and tomb stones. To my regret I got no reply. Their refusal won't be able to erase the traces of our creative activities throughout the generations.

Rabbi Isaac Leibes from New York encouraged me and expressed his trust in me to take upon myself to perpetuate our martyrs. Rabbi Leibes saw Griding in its destruction. On the initiative of Rabbi Leibes a grave was fenced off which contained the last two thousand Jews that were killed on the day of liquidation of the ghetto in Griding on the 3. 2. 1943. The place of the grave is on the way to the village Artishov.

Like the representative of the congregation who stands fearfully at the pulpit, praying in the synagogue on the High Holidays I approach to this perpetual work. As an individual it's not in my power to describe everything in full. I haven't the strength to express everything I have to say about Griding. Therefore I apologize for what's lacking and not complete in my book. I see it as a debt to render in short to the descendants in English speaking countries something about the past of our congregation. In 1975 I was a guest at my sister in law and brother in New York and then I tried to get in touch with the organization of the people of Griding. To my sorrow that organization was liquidated. I got in touch with the former secretary of the Griding organization in order to study the archives of our city. I am sorry my request was not granted as the secretary was old and ill.

From 1890 people in Griding began to talk and dream about America. Exaggerated stories were told about America. The landlords and Chasidim didn't get excited over the stories about America. Only workers and youth began to immigrate to America. If a person couldn't allow himself to buy a ticket to go on ship, household objects were sold from the house, or they got a loan. A few years passed and finally tickets to go to U.S.A. were sent on payments to Griding.

People from America sent Rabbi Kliger money to Grodek every year

Editor : YEHUDA (LEIBISH) MARGEL. M. A.

Translated by RIFCA MARGEL

Printed in Israel

BOOK OF GRIDING
GRODEK JAGIELLONSKI

PUBLISHED WITH THE PARTICIPATION OF THE TOWNSMEN
OF GRIDING

TEL-AVIV 1981